

O reto da igualdade.
Feminismo, xénero, universidade

Este volume ten a súa orixe no curso de "Formación en Xénero" organizado pola Área de Igualdade da Universidade de Vigo, no mes de febreiro de 2007, e dirixido ao persoal docente da mesma. Tanto o curso como a publicación enmárcanse no Proxecto "Conta con Elas" da Iniciativa Comunitaria Equal do Fondo Social Europeo, e están promovidos pola Universidade de Vigo, Vicerreitoría de Relacións Institucionais, como entidade asociada á Agrupación de Desenvolvemento Área Metropolitana de Vigo.

EDITA

© UNIVERSIDADE DE VIGO, 2007

COORDINACIÓN EDITORIAL E PRODUCCIÓN

© EDITORIAL GALAXIA, S. A.

DER. LEGAL

VG-

IMPRIME

Obradoiro Gráfico S. L.

O reto da igualdade. Feminismo, xénero, universidade

COORDINADORAS

María Jesús Fariña Busto
Purificación Mayobre Rodríguez
Beatriz Suárez Briones

TRADUCCIÓN

Marta Gil González



UNIVERSIDADE
DE VIGO



FONDO SOCIAL EUROPEO



eQual

Índice

1. INTRODUCCIÓN 9
María Jesús Fariña Busto
Purificación Mayobre Rodríguez
Beatriz Suárez Briones
2. MERCEDES BENGOCHEA 15
A linguaxe xornalística e a representación do xénero
3. ARANTZA CAMPOS 41
Estratexias para a integración dos estudos feministas
no ámbito universitario
4. MARÍA JESÚS FARIÑA BUSTO 55
A incorporación do pensamento feminista á Universidade:
Unha cuestión tamén de ética
5. CONSUELO FLECHA 65
A perspectiva de xénero na formación do profesorado
universitario
6. DOLORES JULIANO 85
As escolas e as nenas que viñeron de lonxe
7. M^a ÁNGELES LARUMBE 101
Os estudos de xénero na universidade española: o
zume da nova academia
8. AURORA MARCO 123
Por un uso non discriminatorio da linguaxe
9. RAQUEL OSBORNE 141
Entre o rosa e o violeta. Lesbianismo, feminismo e
movemento gay: relato duns amores difíciles
10. ROSA VALLS; AINHOA FLECHA 175
A violencia de xénero no ámbito universitario
11. AUTORAS 191

INTRODUCCIÓN

Segundo as estatísticas (últimas enquisas do CIS), só a un 0,6 por cento da sociedade española lle preocupa a violencia contra as mulleres. O dato é pavoroso en si mesmo, pero moito máis se temos en conta o número anual de mortas como consecuencia desa violencia. Parece claro que unha sociedade que non rexeita frontalmente a violencia contra as mulleres non é unha sociedade na que os valores democráticos estean interiorizados de forma axeitada: sen igualdade non existe democracia e unha das relacións básicas da sociedade, que é a relación entre mulleres e homes, non pode continuar a estar baseada no desequilibrio, o maltrato e a morte.

Todas as institucións (políticas, xudiciais, científicas, sociais, no sentido máis amplo) están obrigadas a defender o principio de igualdade. A Universidade non só non pode constituír unha excepción, senón que, polo seu carácter formador e investigador, de facelo, incurriría nunha enorme irresponsabilidade.

Non parece preciso lembrar que as normas, os valores, os elementos que entran en xogo nas relacións persoais e sociais son incorporados polos suxeitos no proceso de aprendizaxe. A formación en igualdade non pode ser allea a este proceso, en todos os niveis educativos, pero, neste momento, e de xeito fundamental, no nivel universitario, pois trátase nel de formar as persoas que no futuro formarán, á súa vez, a rapazas e rapaces. Que a Universidade tome conciencia e asuma este importantísimo reto resulta imprescindible.

Na primeira semana de febreiro deste ano 2007, a Universidade de Vigo, dende a súa Área de Igualdade e en colaboración co proxecto europeo 'Conta con elas', levou a cabo unhas xornadas de Formación en Xénero co obxectivo de amosar e avaliar algunhas categorías, liñas de pensamento e resultados dos estudos feministas e de xénero. Pechadas as xornadas, editar os traballos presentados permitía materializar na escrita as reflexións levadas a cabo nelas e aportar materiais pedagóxicos

para a reflexión en marcha acerca da realidade social e de como queremos construír (e estamos a construír) a sociedade do presente e do futuro. Vivimos xuntas e xuntos homes e mulleres; xuntas e xuntos construímos o día a día cada día. Omitir, minusvalorar ou desprezar as aportacións das mulleres a esa construción non só e falaz e malintencionado senón antieconómico e inoperativo. Construír a igualdade é o reto común. Aquí achegamos un aporte do saber das mulleres sobre as mulleres (unha metade do mundo) e sobre o mundo.

Os artigos que dan corpo a este volume, asinados por expertas nos seus ámbitos de coñecemento, móvense arredor de temas diversos (dende a linguaxe ata a violencia, pasando pola educación, a sexualidade e a política) e de cuestións relativas a diferentes disciplinas, do mesmo xeito que as Xornadas das que saíron (non nos cansaremos nunca de insistir no carácter multidisciplinar dos estudos feministas), e con matices e profundidade diversa, pero no seu conxunto uns complementando aos outros, todos eles enfatizan a necesidade de impulsar a teoría e a praxe. Constitúe un dos presupostos do movemento feminista o de que unha teoría, por moi elaborada que estea, estará morta se non pode ser trasladada á praxe; trátase de encontrar os instrumentos máis precisos para diseccionar e entender o funcionamento da sociedade e da cultura e, con ese coñecemento, intervir na realidade facéndoa máis xusta e vivible.

Os ensaios de Mercedes Bengoechea e Aurora Marco teñen á linguaxe como obxecto de análise. A partir dunha reflexión xeral sobre o androcéntrismo da cultura, sacada á superficie na linguaxe, Mercedes Bengoechea céntrase na linguaxe xornalística examinando como a través de diversos usos e estratexias (conscientes ou inconscientes?) técese unha trama de invisibilidade e/ou devaliación dos suxeitos femininos. Presentacións asimétricas, sexistas ou estereotípicas, entre outros mecanismos, son avaliados pola investigadora.

Pola súa parte, Aurora Marco, posicionándose dende o título do seu traballo “Por un uso non discriminatorio da linguaxe”, formula propostas destinadas a substituír o considerado xenérico universal masculino por formas verdadeiramente inclusivas, capaces de transmitir

unha idea de non desaparición ou minusvaloración das mulleres no discurso. Ao fío desa idea e do trazado do pensamento propio, vai aportando tamén información sobre diversos posicionamentos críticos así como automatismos, resistencias e actitudes derivadas de asuncións culturais androcéntricas e conservadoras.

Con “Estratexias para a integración dos estudos feministas no ámbito universitario”, Arantza Campos analiza distintas estratexias de incorporación dos estudos feministas ao ámbito universitario, poñendo como exemplo a historia do sucedido na UPV-EHU (Universidad de El País Vasco-Euskal Herriko Unibertistatea), e alerta sobre dous escollos que a institucionalización dos estudos feministas debe sortear: o primeiro formúlase na relación co movemento feminista, dada a oposición dun bo sector do movemento a todo o que soe a institucionalización. As investigacións feministas non institucionalizadas pódense e débense seguir facendo, e diso debe ser garante o movemento político e social. O movemento feminista debe procurar que existan os “pactos entre mulleres”, tamén entre mulleres universitarias. O segundo está na propia academia onde, por unha banda está o discurso politicamente correcto sobre a igualdade e por outra a estratexia da transversalidade como a mellor metodoloxía de implementación do principio de igualdade. A transversalidade oculta a falta de políticas concretas de igualdade na Universidade, así como a falta de organismos e orzamentos concretos no funcionamento integral da Universidade. A autora defende que o obxectivo da integración dos estudos feministas na Universidade non debe ser exclusivamente a investigación científica, senón visibilizar e profundar o compromiso activo da Universidade na igualdade de mulleres e homes.

María Jesús Fariña Busto, na breve reflexión desenvolvida baixo o título “A incorporación do pensamento feminista á Universidade: Unha cuestión tamén de ética”, fai unha chamada de atención sobre a responsabilidade da institución universitaria sobre a aprendizaxe e a práctica da igualdade, e formula interrogantes destinados a entender as razóns da activa resistencia (cando non frontal rexeitamento) desta

institución ao pensamento feminista e aos estudos de xénero, cos resultados negativos consecuentes.

No artigo “A perspectiva de xénero na formación do profesorado universitario”, Consuelo Flecha expresa a necesidade de reflexionar sobre os cambios que se deben introducir na formación do profesorado universitario para cumprir cos obxectivos e directrices de Bolonia. Un dos cambios importantes, esixido por diferentes organismos autonómicos, nacionais, europeos e internacionais, consiste na introdución da perspectiva de xénero no mundo académico, inclusión que a autora xustifica apelando a diversas razóns, desde principios de carácter pedagóxico (hoxe hai unha maioría de alumnas nas aulas e unha presenza crecente de profesoras) e metodolóxicos (a necesidade de coñecer as categorías analíticas e de interpretación que cuestionan e critican unha visión androcéntrica da ciencia) ata outros de carácter social, laboral ou económico. A autora conclúe presentando propostas de formación específicas, que se deben tomar como orientacións, xa que deben estar incardinadas nun proxecto máis amplo no que debe estar implicado o profesorado.

Dolores Juliano, en “As escolas e as nenas que viñeron de lonxe”, estuda como, nas sociedades modernas, complexas por definición, a escola atópase dividida entre os intentos de xerar homoxeneidade ou manter as diferenzas. As opcións modernas de subliñar os elementos comúns e permitir o desenvolvemento de propostas alternativas, non forzosamente ligadas a diferenzas de lugar de nacemento, vanse implementando con lentitude. Neste contexto, a existencia de nenas filhas de inmigrantes suscita problemas específicos: son miradas con máis receo desde a institución escolar, que as ve como especialmente vitimizadas pola súa propia cultura, e dende os grupos familiares, que temen que a occidentalización as leve a renegar dos seus valores tradicionais. Na relación cos seus compañeiros e compañeiras de clase atópanse tamén enfrontadas ás veces pola situación de crecente conflictividade escolar, e poden padecer *bullying*, así como agresións racistas, xenófobas ou machistas. Con todo, non todo son inconvenientes, moitas delas parecen dispoñer dos recursos intelectuais e as habilidades sociais su-

ficientes para sacar proveito dos elementos que teñen ao seu favor e minimizar os riscos dos que teñen en contra.

A profesora Mari Ángeles Larumbe, no capítulo “Os estudos de xénero na Universidade española, o zume da nova Academia”, analiza a lenta e difícil pero imparabile incorporación da análise de xénero ao mundo académico. Esta perspectiva comezou a introducirse dende as marxas mediante a oferta de programas específicos de doutoramentos, materias optativas e de libre elección, a constitución de seminarios interdisciplinares e outras iniciativas, ata chegar á situación actual de oficialización dos estudos de xénero, feministas ou das mulleres, propiciados pola construción do Espazo Europeo de Educación Superior así como polo marco legal existente no noso país. A autora considera que este é un momento clave para a consolidación deste tipo de estudos, pero tamén que para conseguilo é imprescindible un compromiso firme coa igualdade que se materialice na creación de estruturas e a asignación de recursos orientados a tal fin.

O ensaio de Raquel Osborne, “Entre o rosa e o violeta”, introduce outra perspectiva: a das relacións entre feminismo e lesbianismo e movemento gay. O eixo do traballo vén constituído polo exame das aproximacións e afastamentos das lesbianas organizadas respecto tanto do movemento gay como do movemento feminista. Varios aspectos crúzanse na súa reflexión: por un lado, como o xénero e a sexualidade atravesan as diferenzas entre mulleres e homes homosexuais, dende a premisa de que o sexo d@s homosexuais non é neutro. Por outro lado, como o feito de colocar a sexualidade no centro da esfera dos intereses das lesbianas inflúe na marxinalidade do lesbianismo nos debates sobre política feminista. O traballo utiliza como materiais de referencia especialmente a produción académica e ensaística dos estudos gais, lésbicos e queer en España nos últimos trinta anos.

Rosa Valls e Ainoa Flecha examinan “A violencia de xénero dentro do ámbito universitario”, unha cuestión apenas traballada e de gran interese no contexto contemporáneo, inédito no noso país e aínda moi pouco estudado en Europa. Pola contra, en Estados Unidos hai investigacións importantes dende fai máis de vinte anos. As investiga-

cións amosan que existe violencia de xénero na Universidade como no resto da sociedade, por iso as autoras defenden que é importante analizar a situación nas nosas universidades para propoñer medidas para afrontar este problema; para acadar unha prevención da violencia de xénero e avanzar é necesario basearnos nos coñecementos científicos acumulados en diferentes partes do mundo, cousa que Valls e Flecha comencan a facer neste traballo e noutros que teñen en marcha. Sen dúbida, un primeiro paso para eliminar a violencia contra as mulleres na Universidade é coñecer a situación e, a partir de aí, tomar medidas para erradicala.

Pensar e practicar a igualdade, que non se opón a diferenza nin a diversidade, senón a desigualdade, é obriga e responsabilidade de todas as persoas, pero moi especialmente das institucións públicas. Queda dito nos primeiros parágrafos desta introdución: non sobra a insistencia. Dende a Universidade, institucionalmente, estanse a facer algunhas cousas; bastante poucas polo de agora. Pero son, somos, xa moitas as investigadoras (tamén algúns investigadores) empeñadas nesa aventura. Este volume recolle a voz dunha ducia.

MARÍA JESÚS FARIÑA BUSTO

PURIFICACIÓN MAYOBRE RODRÍGUEZ

BEATRIZ SUÁREZ BRIONES

A LINGUAXE XORNALÍSTICA E A REPRESENTACIÓN DO XÉNERO

MERCEDES BENGOCHEA

Universidad de Alcalá de Henares

Hai tempo visitaba eu o fermoso Museo Canario, nas Palmas de Gran Canaria. Na sección da tradición alfareira canaria puiden contemplar catro fotos de louceiros e louceiras en cuxos pés se lía:

Justo Cubas
Julianita
Francisco Rodríguez Santana
Antoñita “La Rubia”

Máis adiante achábase unha sección dedicada ao traballo artesán en xunco en Canarias, ilustrada por diversas pezas e por catro fotos de mulleres e homes. Baixo as fotos, uns carteis dicían:

Juan Ramírez Pérez...
El artesano [en referencia ao anterior]...
Mujeres trabajando...
Mujer construyendo...

Como podemos observar, os varóns recibían un tratamento respectuoso (nome e apelido[s]), propio do mundo público ao que pertence o Museo Canario, ou ben eran nomeados individualizados mediante a súa cualificación ou título profesional (“o artesán”...). Elas, nos pés de fotos situadas á beira das que representan varóns, grazas a ser nomeadas co nome íntimo, o alcume (“La Rubia”) ou o diminutivo (Julianita), eran con todo mantidas no mundo privado, familiar. A inferencia de tal tratamento é que as mulleres pertencen adecuadamente á esfera privada e dela non deben saír. Se saen dese mundo doméstico restrinxido, reciben un apelativo non individualizador, un que

converte en homoxéneas a todas as mulleres, o nome polo seu sexo (muller). Estes pés de foto non son en rigor parte dos medios, aínda que contribúan a difundir cultura entre as persoas que visitan o museo. E difunden e comunican o xeito no que se nos ensinou a representar a homes e mulleres. Esta forma de redactar responde a unha determinada forma de ver o mundo que levamos aprendendo ao longo de moitos anos de lectura de textos da nosa cultura, textos que non son alleos á mesma, senón constitutivos dela. Son textos que responden á ideoloxía patriarcal e, o que é peor, recréana diariamente.

Porque en todas as culturas e en todas as sociedades codifícanse formas de expresión, que se converten en normativas, e que directa ou indirectamente convértense en instrumento que manexan os grupos dominantes para o seu propio beneficio. Este é un dos papeis (non o único, pero si un fundamental) que xoga a lingua na sociedade (de calquera lingua en calquera sociedade). En todas as culturas atopamos designacións específicas e significados preferentes, socialmente sancionados, autorizados e apoiados que benefician ao grupo social dominante. Xa dicía Confucio que había que proceder a un “control adecuado” das designacións para obter a “orde”.

Desde que somos criaturas imos recibindo información que non é neutra: a información nunca o é. Como a nosa cultura formouse nunha sociedade patriarcal, os significados socialmente sancionados responden á ideoloxía patriarcal, cuxa perspectiva segue os ditames hexemónicos e é hereditaria: transmítese mediante a educación formal e informal. Do mesmo xeito que no colexio suspéndennos se nun comentario de texto adoptamos unha mirada subxectiva ou escribimos tacos, por exemplo, porque os canons do xénero “comentario académico de texto” compelen a usar lingua formal e ton obxectivo, nas facultades de xornalismo transmítense unhas formas de representar que son as que se viñeron consolidando a través do tempo nos medios, unha de cuxas características é a de ser patriarcal. E apréndense esas formas de xeito inconsciente, crendo que son as “naturais”, que son formas intrínsecas ao propio

labor xornalístico. Apréndese a nomear dunha determinada forma, a redactar titulares baixo certos criterios, a escoller certas fotos para ilustrar unha noticia e a escribir os seus pés de foto, a conformar piramidalmente as noticias... Ninguén chega “virxe” a unha redacción. Antes de aterrar nun medio, atravesáronse limiares de impregnación de textos que circulan ao noso arredor: visitáronse museos como o canario, léronse libros de texto no colexio que dín frases como:

El mundo se mueve por dos razones: una por sobrevivir y otra por unirse a hembra placentera (Arcipreste de Hita).

Un dos grandes logros da Revolución Francesa foi o sufraxio universal.

En Rosario hay bellas mujeres y buen fútbol: ¿qué más puede ambicionar un intelectual?¹

grazas ás cales empapámonos de androcentrismo. Androcentrismo supón considerar ao varón como o ser humano máis importante, tanto que se identifica con humanidade e universalidade (do mesmo xeito que eurocentrismo significa considerar o europeo como máis digno, máis merecedor de consideración e estudo, en detrimento doutras culturas. Nese sentido, o ensino recibido na escola e nas universidades é eurocéntrica e androcéntrica: contáronnos as fazañas de homes europeos, non o pensamento ou a contribución artística de mulleres europeas ou do pobo chinés ou nipón, por exemplo).

Esta tendencia androcéntrica vese reforzada e sedimentada permanentemente por un certo uso gramatical: o que considera que, en termos que gozan de forma feminina e masculina (nenos-nenas), o masculino representa ámbalas categorías. Este uso, que non é absolutamente imprescindible, nin é o único utilizado en toda a histo-

1. Primeiras palabras do relatorio de Roberto Fontanarrosa presentada no III Congreso Internacional da Lingua Española celebrado en Rosario en novembro de 2004.

ria da nosa lingua (remítovos ao *Cantar del Mio Cid ou ao Libro de Buen Amor*²), foise popularizando cos séculos ata converterse en uso normativo. Por exemplo, diríase nos que é gramaticalmente correcto nomear ao alumnado que non fose aceptado nun certo curso, por efectuar a súa inscrición cando xa non quedaban prazas, da seguinte forma:

Algúns alumnos inscritos víronse rexeitados.

Frase que, en primeiro lugar, provocaría ambigüidade, pois podería dubidarse de se son unicamente varóns quen foron rexeitados, e, en segundo lugar, e máis importante, escondería que algunhas estudantes non tiveron oportunidade de apuntarse ao curso. Esta invisibilidade feminina motivada pola utilización masiva na nosa lingua do masculino como presunto xenérico universal parece que ten repercusións transcendentais na formación da nosa identidade lingüística, persoal e social. O feito de que os varóns sexan sempre nomeados, sexan os protagonistas das accións textuais e contén con modelos discursivos de referencia cos que se poidan identificar ten repercusións no seu autoconcepto e autoestima e, en ocasións, xéralles unha “sobreidentidade” que conduce a que se crean capaces de facer calquera cousa sen valorar os riscos. As mulleres e as nenas, con todo, non son nomeadas; en raras ocasións son protagonistas de accións textuais e non dispoñen, a través da linguaxe, de modelos cos que identificarse. Esta invisibilización, exclusión ou subordinación pode ter reflexo nunha menor autoestima e na creación dunha “subidentidade” (Emakunde, 1998).

2. No *Cantar del Mio Cid* poden lerse frases como: “Çiento mouros e çiento mouras quero as queitar; Mouros e mouras tomaron lla quexar; Mouros e mouras començaron de chorar; Ao pai e á nai as mans lles besauan; No seu compañía os pendones exien velo mugieres e varóns. Á súa vez, no Libro de Buen Amor atopamos: A eles e a elas a todos dás mal rramo; Tan ben elas commo eles quererían a mejoría; E ansi leste un libro a todo omne ou muger; Moitos monges e mongas”, etc. (Núñez Cedeño 1997).

Quizais isto poida explicar que cando un médico italiano anunciou que todo o seu equipo estaba preparado para iniciar a clonación dos seres humanos e contaba coa tecnoloxía necesaria para iso (*El País*, 10-III-2001), ao solicitar persoas voluntarias para ser clonadas en Italia e en EUA, un 70 por cento de quen se presentaron eran varóns e só un 30 por cento mulleres: ¡claramente a autoestima masculina era maior, polo menos en Italia e os Estados Unidos!

O uso androcéntrico do masculino e o feito de situar ao varón no centro do discurso ten aínda máis repercusións: as mulleres desaparecen dos textos, pero cando o fan, xorden nunha posición discursiva subordinada, que ten á súa vez consecuencias na forma en que nos representamos mentalmente aos sexos, é dicir, á conceptualización de homes e mulleres (acordádevos que unha das funcións da linguaxe é precisamente a de clasificar e ordenar a realidade, entendela). É por iso polo que durante anos soaron “normal” frases como estas, tomadas de manuais escolares:

En tempos de seca, os antigos habitantes da rexión trasladáronse cos seus enseres, mulleres e nenos a terras máis fértiles.

Os celtas estendéronse por toda a franxa norte. As súas mulleres adoitaban...

Por que non sorprendía? Porque ata a mesma Real Academia Española de la Lengua define desta forma subordinada. Ao longo da nosa carreira e da nosa escolarización consultaríamos centos de veces o Dicionario e topariamos con definicións como esta, que non nos chamaron a atención porque xa tiñamos familiaridade con ela, xa a tiñamos “naturalizado”:

edil. (Del latín *aediles*). m. Entre los antiguos romanos.... // 2. Concejal. MIEMBRO DE UN AYUNTAMIENTO.

edila. f. Concejala. MUJER MIEMBRO DE UN AYUNTAMIENTO.

[Nota: “miembro”, segundo o dicionario é unha palabra común, aplicable a ambos sexos].

E con todo, é profundamente subordinante: fai do varón a categoría universal e da muller e o feminino categorías subordinadas, dependentes do masculino e excluídas do universal. O que esta definición nos descobre é que o masculino apropiouse de todo o espazo semántico (Membro dun concello), e que debemos abrir unha subclasificación (Muller membro...) para que ela teña sitio.

Antes de poñer os pés nunha redacción, calquera estudante de xornalismo, home ou muller, sabe (case sempre de forma inconsciente, posto que se trata de coñecemento “cultural”, “naturalizado”, que funciona automaticamente, sen mediar autoconciencia diso: que a aparencia dunha muller é sempre comentada, nunca é do todo neutra; contemplou por centos de mulleres con “mirada de varón”, interesándose polo seu físico, a súa idade ou a súa roupa; participa inconscientemente dos estereotipos culturais que pululan ao seu redor (dando máis crédito a un profesional que a unha profesional, a unha fonte masculina que a unha feminina —a final de contas, ¿soubo no colexio ou na universidade dalgunha filósofa, pensadora, política, artista ou científica relevante?—; cando coñece a unha muller fíxase nas súas relacións amorosas ou de parentesco porque nos ensinaron que as mulleres non son ninguén en si mesmas... E sábeo tamén polos miles e miles de páxinas que tragou ao longo da súa vida de persoa lectora de xornais. Non é raro, xa que logo, que repita os mesmos esquemas e desa forma os medios reproduzan a tendencia a unha redacción que segue canons patriarcais.

Por iso é fundamental aprender a desaprender, desnaturalizar unha serie de mecanismos que xogan un relevante papel na situación de mulleres e homes. Empezar a desfamiliarizarse de mecanismos textuais e discursivos que constrúen unha orde simbólica inxusta e discriminatoria que nos impiden avanzar cognitivamente, porque impiden compaxinar o cambio que tivo lugar na nosa sociedade na relación entre os sexos coa forma en que o noso pensamento —a través da lingua dos medios— comprende, ordena, organiza e explica eses cambios.

Con esa finalidade describiremos algúns dos fenómenos textuais que inciden na representación subordinada feminina mediante exemplos tomados de distintos diarios:

PRESENTACIÓN ASIMÉTRICA

1. O condescendente “la”
2. Nome de pía reservado para mulleres

PRESENTACIÓN SEXISTA OU ESTEREOTÍPICA

3. Minorización
 - Mulleres menores de idade
 - Uso de diminutivos ou apodos, ou só o nome de pía
 - Orde de aparición
4. Mención (case sempre innecesaria) das súas relacións de parentesco
5. Alusión a trazos físicos ou á súa vestimenta
6. Homoxeneización: ante todo o seu sexo, “muller-muller”

TRATAMENTO DA ACTIVIDADE FEMININA

7. Ocultación da actividade profesional
8. Presentación da muller como vítima
9. Fincapé nas súas carencias
10. Estereotípica descrición das súas calidades: ou emotividade, ou dureza de ferro
11. Márcanse pola súa rareza as calidades da súa axencia
12. Desvirtúase a súa axencia ao convertelas en obxecto erotizado
13. Relaciónala innecesariamente cun varón, minorando a súa contribución activa á delincuencia, ao terrorismo, ao deporte, á política...
14. Trivialízanse as súas palabras
15. Androcentrismo e invisibilidade textual feminina

Esta clasificación, unha das moitas posibles, trata de agrupar unha serie de asimetrías entre o tratamento mediático de mulleres e o de homes que se atopan *sistematicamente* na prensa, aínda que non sempre, nin en todas as noticias. “Sistematicamente” significa que non son xornalistas illad@s ou descoidad@s, senón usos textuais que forman parte constitutiva da estrutura de representación

do xénero na sociedade patriarcal. Os exemplos con que ilustro estes usos son paradigmáticos, pero moi parecidos a moitos outros que podía tomar igualmente. A maioría están collidos case ao azar da prensa.

PRESENTACIÓN ASIMÉTRICA

1. *O uso do despectivo, familiar ou condescendente “la”*

O uso do despectivo, familiar ou condescendente “la” diante do nome ou apelido prodúcese frecuentemente con artistas de todo tipo (novelistas, poetas, cantantes, bailadoras) ou con mulleres do mundo da arte ou do espectáculo, contravindo aos propios Libros de Estilo dos medios. Por exemplo, as Noticias da 2 o 10 de novembro de 2004 presentaban á música e escritora Alicia Keys como a Keys.

Ata se escapa con mulleres que alcanzaron cimas profesionais, como poden ser a dirección xeral de RTVE (“Las ideas de la Caffarel”, era o titular dun semanario político de outubro de 2004; Umbral titulaba a súa columna do 1 de outubro de 2001 “La Caffarel”), a presidencia da Academia das Artes Cinematográficas (“Mercedes Sampietro ha tomado provisionalmente el relevo de la Paredes [... La Sampietro también lo hará bien. Y tiene su glamour”, terminaba un crítico a súa sección de *El País* o 17-X-2003) ou a presidencia dun país europeo, agora na Comisión dos Dereitos Humanos da ONU («aqueles cuxas historias poderían interesar máis á Robinson», explicaba unha reportaxe da sección de Internacional de *El País* o 3-IV- 2000 para falar da visita a Chechenia de Mary Robinson).

2. *O nome de pía, reservado para mulleres.*

As mulleres parecen seguir necesitando, especialmente en titulares, o nome de pía ao ser identificadas na prensa, condición que non é necesaria para homes. O seguinte refírese á coroación do segundo cumio do mundo polo equipo de TVE *Al filo de lo imposible*. Tratábase de tres montañeiros, Juanito Oiarzábal, Juan Vallejo e Mikel Zabalza, e unha montañeira, Edurne Pasabán. Fixémonos como se menciona o nome de pía unicamente con ela, o que dá pé, ademais, a pospoñela

ao final, algo que non sería posible se se seguise a orde alfabética de apelidos co que parecía terse comezado:

‘Al Filo’ hace cumbre en el K2 (titular).

Oiarzábal, Vallejo, Zabalza y EDURNE Pasabán culminan una dura ascensión junto a los italianos (subtitular).

Neste titular Edurne Pasabán queda marcada, ao ser a única con nome de pía. Parecería que ela pertencese a unha clase diferente, unha que necesita o nome de pía para ser identificada. Ten este uso ademais un certo efecto condescendente, como de recordatorio que se trata de “outra cousa”, máis próxima ao público, de menor envergadura o seu logro, como veremos no terceiro apartado, o de minorización de mulleres.

PRESENTACIÓN SEXISTA OU ESTEREOTÍPICA

3. *Minorización.*

A minorización feminina é un dos obxectivos e resultados do tratamento textual ao que se ven sometidas as mulleres. Lógrase, entre outros mecanismos, grazas a:

a) Resaltar unha suposta minoría de idade feminina. É outra constante na representación feminina nos textos patriarcais (incluído o Dicionario da RAE). Eulàlia Lledó, estudando reportaxes e noticias sobre violencia doméstica, atopou referencias a “a moza” como identificación dunha muller de 36 anos. Se non é “a moza”, trátase de “as mozas”, sexan elas deportistas, académicas, filósofas... Esta permanente mención a unha idade adulta que non alcanzarían aínda colabora a mantelas no limiar do mundo público, como pedindo permiso de paso a este. A minorización pode chegar a alcanzar niveis impensables: xogando co título dunha película do pasado século, un pé de foto con formato de titular do diario gratuito *20 Minutos* reza, “As mozas da Cruz Vermella”, referíndose... ¡já Raíña Sofía e á Princesa de Asturias!

b) O uso do diminutivo, o alcume, o nome coloquial ou o nome de pía: “Antoñita”, “A Paqui”. Calquera xesta, acción intelixente, proeza, éxito, acción... realizada por unha persoa denominada así no discurso público e formal da prensa queda desvirtuada. Poñamos un caso que todo o mundo recordará: mentres se siga denominando Nevenka a unha das mulleres que máis éxito tiveron en cambiar a opinión popular sobre os malos tratos, esta será unha vítima e non unha vítima que consegue, a través dunha loita persoal formidable, restituír a súa dignidade. Con todo atopamos o 27-X-2004 en *El Mundo* ou *El País* respectivamente:

Provocador homenaje al acosador de Nevenka.

El PP propone a un centro cívico el nombre del ex-alcalde que acosó a Nevenka.

O uso de diminutivo ou do nome familiar minoriza ás mulleres por tratarse dun aspecto que incide no aspecto máis íntimo, doméstico e coloquial das mulleres, xa que logo pasando a un segundo plano a súa faceta de seres adultos, plenos, responsables, que aparecen nos medios como cidadás, profesionais, persoas cualificadas (un semanario político titulaba “A Londres gústalle Ana P.”, para referirse a Ana Patricia Botín, unha das empresarias máis importantes do mundo), ou elixidas pola cidadanía para ser os seus representantes, como o caso da Presidenta da Comunidade de Madrid, Esperanza Aguirre:

Esperanza aposta polo alcalde (*Diario de Alcalá*, 29 novembro 2004).

O nome de pía fai que nos esquezamos de que son mulleres públicas, por contraste co trato respectuoso, formal e distante que reciben os varóns públicos, mencionados mediante o apelido ou os apelidos, ás veces, acompañado(s) do nome de pía. Deste xeito, podemos minusvalorar a importancia de que unha muller se atrevese a

presentar a súa candidatura ás eleccións presidenciais afgás en outubro de 2004:

Kamana, una joven hazara de 18 años que, vestida completamente de negro, resume las amplias expectativas que deposita la población de Afganistán en las primeras elecciones presidenciales de su Historia (*El Mundo*, 5-X-2004).

c) A orde de aparición dos xéneros. A miúdo, contravindo a orde alfabética, xerárquica ou social, de idade, dignidade ou goberno, anteponse o varón á muller, como vimos na noticia sobre Edurne Pasabán, a montañeira guipuscoana. O feito de seguir unha prelación (inconscientemente, por costume ou porque “soa mellor”) ao nomear unha serie formada por varias persoas, antepoñendo sempre aos varóns, conduce á creación dunha xerarquía social simbólica. É imprescindible alterar a orde de aparición de mulleres e homes e escribir: nenas e nenos, nais e pais, mulleres e homes... para desfosilizar eses pares e transformar o noso imaxinario.

4. *Mención* (case sempre innecesaria) das súas relacións de parentesco “Tres australianas tratan de chegar ao Polo Sur sen axuda”. A súa foto apareceu o pasado 27 de outubro en *20 Minutos*, diario de distribución gratuíta, acompañada deste titular:

Mamás en el Polo Sur.

Esta presentación feminina é especialmente preocupante cando, como nesta noticia, trala súa representación mediante o que o patriarcado considerou a esencia fundamental feminina (a maternidade —noutros casos serán os amores lexítimos ou ilexítimos—, escóndense a súa actividade, decisión, axencia, realización, éxitos..., que son, por certo, polo que aparecen nas noticias esas tres exploradoras. En contraste, rarísimamente coñecemos o número de criaturas que ten un

varón representado nas noticias, se está ou non casado ou quen é a súa compañeira sentimental.

5. Alusión a trazos físicos ou á súa vestimenta

A roupa ou o aspecto físico das mulleres sempre resultan marcados pola prensa. Ata cando o aspecto físico ou a vestimenta masculinas chaman a atención a unha mirada laica occidental, non se tenden a mencionar.

O día 14 de xaneiro de 2004, por exemplo, dúas fotografías grandes, ambas as dúas de 15 por 12 centímetros, ilustraban dúas noticias de *El País* en páxinas case consecutivas, a 5 e a 9. A primeira noticia referíase á corrupción que parecía reinar en Irak e viña ilustrada, sen que tiñese relación co tema, por dúas mulleres de costas, cubertas por veo negro, que camiñan diante de 21 retratos de líderes relixiosos, todos eles con turbantes de diferente tamaño. O pé de foto acláranos, por se non nos fixamos:

Dos mujeres vestidas con abayas pasan delante de un retrato del líder religioso chií Alí al Sistani, en un barrio bagdadí.

Catro páxinas despois achábase a outra noticia, esta vez referida aos debates constitucionais que estaban tendo lugar en Afganistán. Aquí a foto si ten relación coa noticia: aparecen algo máis dunha decena de delegados afgáns sentados. Case todos están tocados con turbante, pero aí a redacción non considerou necesario mencionar a peza:

Delegados afganos en la Loya Jirga rezan antes de comenzar los debates constitucionales.

A alusión ao atractivo feminino, ao seu corpo ou aos seus trazos físicos ten trascendental importancia na consideración das mulleres como suxeitos sociais. Pasan a converterse en obxectos da mirada social androcéntrica, como estudaremos no apartado 12.

6. *Homoxeneización: ante todo o seu sexo, “muller-muller”*

Como no museo de Canarias, con elas, parece bastar con mencionar o seu sexo. Con eles, con todo, recórrase a categorías sociais que teñen en conta nacionalidade, profesión, grupo social ou a calidade en virtude da cal son noticiais:

Treinta inmigrantes y una mujer llegan a las costas de Fuerteventura.
A bordo viajaban diez senegaleses y una mujer embarazada.

Hai un uso lingüístico que incide nesta identificación de mulleres en atención especial ou única ao seu sexo. Trátase de frases do tipo “as mulleres escritoras”, grupo nominal no que o determinante e o título profesional en feminino fan de “mulleres” un termo redundante e innecesario, que só serve para demostrar que o fundamental das mulleres na sociedade patriarcal é precisamente a súa pertenza ao xénero feminino, quedando a súa identificación profesional en segundo plano. Cando o sexo feminino aparece como substantivo, a súa profesión ten función adxectiva: o que nos leva a percibir ás mulleres primeiro de nada como tales e non como profesionais individualizadas.

Queda isto demostrado se o comparamos coas aposicións “normais” referentes a profesións e ao sexo na que se acha o término varón: os escritores varóns, por exemplo. Aquí a súa identificación vén dada en primeiro lugar pola súa posición pública profesional, que é o que os individualiza; só despois se explicita o seu sexo, en función adxectiva. Estas construcións son restos dun androcentrismo simbólico que sitúa ao sexo masculino como detentor de todas as características do grupo, o que obrigou á mente que redactou a frase a crear un subgrupo (mulleres escritoras), cando escritoras sería suficiente.

A asimetría e subordinación do uso lingüístico de muller(es) + título profesional feminino é máis patente cando aparece contrastado con título profesional masculino, sexa este referido a homes ou mulleres, como no caso seguinte, nunha noticia das páxinas locais de *El País* que dan conta do fallo dun concurso arquitectónico para a te-

rza do Círculo de Belas Artes madrileño e cuxo palmarés recaeu en dúas arquitectas:

La terraza del Círculo: ‘El cielo como techo’ (titular).

[...] El palmarés se lo han llevado dos mujeres arquitectas, Ana María Díaz González y Carolina González Vives, que, pese a su juventud, tienen en su haber experiencias profesionales como las de haber colaborado con estudios como los de los arquitectos de Castañón, Adela Ortega o Navarro Baldeweg y Cano Lasso. [...]

El País, Madrid, 18-II-2004

Vemos que o texto da noticia cae nunha serie de asimetrías (nome e apelido delas, así como da outra arquitecta mencionada, fronte aos apelidos deles); alusión á mocidade delas pese a ter “experiencias profesionais” e ter xa colaborado en tres afamados estudos; consideración primordial do seu sexo (“mulleres arquitectas”) fronte aos profesionais (“os arquitectos”).

TRATAMIENTO DA ACTIVIDADE FEMININA

7. *Ocultación da actividade profesional e os logros femininos fronte á sobrerrepresentación das fazañas e actividade masculinas*: faltan termos (substantivos, adxectivos, verbos e adverbios) que resalten a actividade feminina. Mentres que os deportistas realizan “fazañas”, “xestas” e “logros”, a poucas mulleres se lles conceden méritos textuais. Faltan así mesmo voces femininas autorizadas nos medios. Ata cando o obxecto noticiable é unha muller ou unha acción realizada por unha muller, a lexitimación do seu comportamento é outorgado por un varón. Nas noticias sobre deporte feminino, por exemplo, é normal que as citas textuais que recollen os medios correspondan ao adestrador, *manager*... raramente ás integrantes do equipo ou á propia deportista

Eulàlia Lledó, que estudou o (frecuentemente mal) tratamento dos malos tratos na prensa (1999), denuncia o raro é que unha vítima de violencia de xénero teña profesión, pese a que a miúdo se nos di que

a matou ou intentou matar «ao acudir ao seu traballo», por exemplo. Do agresor, en cambio, sempre se menciona a súa profesión: é camareiro, é informático, etc. Ela é simplemente “a muller! ou “a vítima”. Un exemplo, mencionado por Lledó, e paradigmático sería o seguinte:

Apuñaló a la mujer mientras ésta se dirigía a su lugar de trabajo.

Desta forma, elas acceden ao espazo público como seres despersonalizados, que pertencen en realidade á esfera privada e aparecen na esfera pública co seu sexo por toda bagaxe (“a muller”). A presenza pública do varón, ata do varón maltratador, é ben diferente: el está individualizado dentro dunha actividade institucionalizada ou profesional, que é como a nosa sociedade individualiza e personaliza. Ademais, segundo Eulàlia Lledó, unha redacción típica nunha noticia sobre violencia de xénero sería:

La acorraló para violarla, sin conseguirlo.

na que el é descrito como ser activo (aínda que fracasado no seu intento), mentres que non se menciona a axilidade, movementos, intelixencia dela, que si logrou que el non saíse coa súa.

8. *Presentación da muller como vítima*

Os datos sobre a excesiva representación nos medios das mulleres como vítimas é unha constante en todos os estudos de xénero. Se xa resulta inquietante a sobrerrepresentación de mulleres en papel de vítimas, son tremendas as súas consecuencias para o imaxinario feminino no tema da violencia doméstica, como alertaban Icíar Bollaín, Alicia Lúa, coguionista de *Tè doy mis ojos*, e Pizqui Calvo nunha carta ao Director publicada en *El País* o 25 de maio de 2004 co título de “¡Ollo, que nos matan!”. Explicaban como máis de dous millóns de mulleres vítimas de malos tratos son aterrorizadas a diario polos medios de comunicación que informan asiduamente de como outras vítimas como elas son salvaxemente asasinadas polos seus “heroicos” maridos. “Heroicos”

porque o desenvolvemento da información así os presenta, como homes que deciden, levan a cabo a súa decisión e saen coa súa, mentres elas parecen resignarse (un titular aparecido no *Diario* o 4 de novembro de 2004 pode servir para ilustrar a carta: *A reclusión da maltratada*).

9. *Fincapé nas carencias femininas*

Aínda que este uso poida xustificarse nalgúns casos, o problema é que é acumulativo. Se nos suplementos culturais ou deportivos apenas se mencionan ás artistas (sexan estas novelistas, poetas, pintoras, arquitectas...) ou ás deportistas e, cando se fai, ben se resaltan as súas faltas, privacións e déficits, o que non son, as carencias que teñen, ben se as compara cun home que nunca parece ser deficitario... entón é cando construímos imaxes de xénero inferior e peor dotado.

10. *Estereotípica descrición das súas calidades: ou emotividade, ou dureza de ferro*

As mulleres que destacan en política ou no mundo público en xeral son mulleres de bandeira, tigresas, damas de ferro ou dominatrix (en *El Mundo*. Metrópolis do 14 de outubro de 2004 facíase referencia á xornalista María Teresa Campos, recentemente incorporada a Antena 3, dicindo: “comanda cunha man de ferro e a outra afeerrada a un metafórico rodillo de amasar [...] unha dominatrix de estilo cataclísmico”).

No outro extremo do estereotipo, elas aparecen a miúdo presas de medos, terrores, ou extrema hipersensibilidade. Cinzia Parnogini, directora do equipo de persoas expertas en química, física, historia e arte que levou a cabo a restauración do David de Miguel Anxo, é retratada por *El Norte de Castilla* (14 de novembro de 2004) como presa de terror: “Cinzia Parnogini [...] es consciente de haberse sentido aterrada por la responsabilidad de su tarea”.

11. *Márcase pola súa rareza as calidades da súa axencia*

Este trazo sexista pode ilustrarse no contraste entre dous pés de foto, un de *ABC* do 5 de abril de 2000 e outro de *New York Post* o 28

de abril de 2004. En ambas fotos as únicas persoas que aparecen son o Coronel Gadafi e a(s) gardacostas(s) que forman parte da súa garda persoal, que, como se sabe, está composta por mulleres. Nas dúas fotos vese claramente a esta(s), polo que a mención é innecesaria, e así o considera o diario neoiorquino, que redacta:

Col. Muammar o-Qaddafi of Libya, with his bodyguards, arriving in Brussels on his first official visit [...]

Con todo, *ABC* si creu oportuno resaltar: a) que o seu gardacostas era muller (como dicindo, ¡que raro que unha muller teña tal profesión!); e b) que, ¡fíxense vostedes, teñen ata diploma en artes marciais!):

El coronel Gadafi, flanqueado ayer por su guardaespaldas femenino -cinturón negro de judo- en uno de los actos de la cumbre de El Cairo (*ABC*, 5 de abril 2000).

As consecuencias deste uso é o marcar como máis difícil o éxito en profesións onde houbo poucas mulleres. De igual modo ocorreu cando os informativos de Antena 3 definiron nunha entrevista a Magda Salarich, Directora Xeral de Citroën en España, como “unha rareza no mundo do automóbil”, reforzando o estereotipo de que os coches son un mundo varonil. Débese representar ás mulleres aceptando como algo natural que figuren en calquera profesión, encabezan listas electorais ou dirixan empresas, sen marcar o feito con sorpresa porque non encaixe nos estereotipos sociais. É un paso vital para conseguir para elas o mesmo respecto e recoñecemento que os varóns neses postos.

12. *Desvirtúase a súa axencia ao convertelas en obxecto erotizado*

Isto ocorre con especial asiduidade nas seccións deportivas, nas que as mencións ao atractivo das deportistas se converte nunha constante. Un exemplo témolo na noticia dedicada ao abandono da competición da na-

dadora alemá Franziska van Almsick o 9 de novembro de 2004 por *El País*. A entrada xa anunciaba o foco central do relato que seguía:

Con 26 anos, la bella Franziska van Almsick, plusmarquista de los 200 metros libres, pone fin a una carrera llena de altibajos en las piscinas (entrada).

A partir de ahora Inge de Brujin ya puede considerarse la reina de la belleza de la natación mundial: Franziska van Almsick, su gran rival, ha dicho adiós a las piscinas. A sus 26 años, la nadadora alemana, la niña prodigio, la adolescente rechoncha que maravilló al mundo deslizándose como un pez [...] Será quizá sobre una pasarela o tal vez en un plató de televisión, los lugares hacia los que la ha ido conduciendo un cuerpo escultural y un palmarés que se encuentra entre los más brillantes de la natación mundial femenina [...] El mundo de la natación se frotó las manos: Van Almsick sería la nueva reina. Talentosa, ganadora, bella, muy bella. [...]

Non lle ocorre só ás deportistas. Tamén a imaxe física adúcese para explicar os logros ou fracasos de políticas (“Angela Merkel, la líder de la oposición conservadora [...] divorciada y de sonrisa triste [...] Su poco atractiva imagen y escaso carisma le han puesto excesivas trabas...” (*El Mundo*, 16-X-2004)) ou novelistas (“Lucía Etxebarria [...] ha sido objeto de duras críticas, incluso por la elección de su ropero. [...] hay que recordar los comentarios que suscitó el vestido rojo de generoso escote...”).

Pero é unha auténtica ofensa (e perigosa) representar a unha muller que aparece nunha noticia por ser vítima de prostitución, acoso sexual, violencia sexual ou violación como obxecto visual erotizado: esas belezas de ébano que esperan ao cliente na casa de campo madrileña, esa muller violada de cuxo físico nos dan datos, esa traballadora que denuncia acoso sexual e que é descrita desde os ollos do seu acosador, etc.

13. *Relaciónaa innecesariamente cun varón, minorando a súa contribución activa á delincuencia, o terrorismo, o deporte, a política...*

Os xornais deportivos case esquecen que as grandes tenistas teñen talento e logran triunfos nas pistas, entre mencións á súa presenza física e

os seus amores. Algo similar ocorre coa permanente referencia aos amores das mulleres “malas”, que é unha constante que parece restar-lles responsabilidade e achacar as súas accións “negativas” aos seus acompañantes masculinos. Na seguinte noticia, a muller é detida por cometer atracos, con todo, o diario pospón este dato, para resaltar a súa vinculación sentimental co seu compañeiro de fechorías:

La policía detiene a la novia de un atracador. (titular)

La policía Nacional detuvo a la compañera del presunto atracador arrestado el miércoles en el hospital de Terrassa por haber colaborado presuntamente con él en varios robos a punta de pistola cometidos en gasolineras, según la Jefatura Superior de Policía de Cataluña. La detenida [...] está acusada de cometer varios atracos en la provincia de Barcelona junto a su compañero. [...]

(*La Provincia. Diario de Las Palmas*, 29-X-2004)

A mesma noticia, publicada noutro diario, nin sequera menciona os actos delituosos dela; tal parecería que a deteñen por ser a compañeira sentimental do atracador:

La compañera sentimental de Javi “el Pulga” fue detenida la tarde anterior. (titular)

La compañera sentimental de J.J.F.D., un fugitivo de la Justicia que fue arrestado el pasado miércoles en Santa Cruz de Tenerife y al que se le acusa, entre otros actos delictivos, de atropellar a [...] (*Diario de Avisos de Tenerife*, 30-X-2004)

É tamén moi probable que nunha noticia sobre a detención dunha etarra se mencione de quen é ou era compañeira sentimental, feito que a prensa non cre necesario comentar cando se detivo a este mesmo noivo ou amante. A continuación figuran só algúns recortes de prensa:

Detenida en Bilbao una presunta integrante de la logística de ETA (titular).

La arrestada es pareja del supuesto jefe militar etarra, Txeroki, y hermana de otro activista (subtitular).

[...] La Guardia Civil acusa a Irizar de Paz de haber realizado tareas de infraestructura y acogida de activistas huidos. [...] Amaia Urizar de Paz tiene vinculaciones familiares con otros activistas de ETA. En concreto, es hermana de Germán Urizar de Paz, un miembro del Comando Matalaz de ETA que fue arrestado en junio de 1991 en Barakaldo y condenado a 68 años de prisión por varios atentados. Además, es pareja sentimental de de Garikoitz Azpiazu Rubina, Txeroki, al que la policía sitúa como jefe militar de ETA después de que fuera detenido el 9 de diciembre de 2003 cerca de Pau (Francia) su predecesor en el cargo, Gorka Palacios (*El País*, 30 de octubre de 2004).

Aquí, pese a ser o foco da noticia, pouco se nos di sobre as actividades de apoio a comandos de ETA da detida. Con todo, dáños cumprida información sobre quen son o seu irmán e compañeiro e sobre as accións destes. Probablemente a fonte de información é unha axencia ou a propia policía. En todo caso, vemos que axencias noutros diarios fan as mesmas mencións, aínda que... ¿esta vez ela é unha antiga noiva, non a actual!:

Cae en Bilbao una posible responsable del aparato logístico de ETA en España (titular).

(EFE). La detenida fue pareja del presunto dirigente del aparato militar de la banda terrorista, Mikel Garikoitz Azpiazu, [...] Un hermano de la detenida, Germán Urizar, es preso de ETA y cumple una condena de 68 años... (*Diario de Avisos de Tenerife*, 30 de octubre de 2004).

Non fai falla ser noticiable por un feito negativo. Tamén as mulleres triunfadoras ou memorables son representadas mediante referencias aos homes que fixeron posible ese triunfo, diluíndose dese modo a posible valía da muller. Por exemplo, en case todas as noticias referentes a un documental sobre mulleres antifranquistas realizado

por Susana Koska considérase necesario incluír na información fornecida que o produtor do documental é o esposo da directora, o cantante Loquillo. Á súa vez, a relación entre o triunfo profesional da Presidenta do Comité Olímpico que organizou Atenas 2004 e a existencia dun esposo “promotor” faise explícita en *El Mundo* o 26 de abril de 2004:

Gianna Angelopoulos [...] Dicen que no habría podido llegar a ser nadie sin ayuda de su marido. Basta escucharla y observarla para convencerse de que en cualquier caso habría llegado alto.

14. *Trivialízanse as palabras femininas*

Digan o que digan, sexan cales sexan as súas declaracións, os titulares só resaltarán banalidades. *Me horroriza verme los pies*, citaba o titular dunha entrevista que *El Mundo* realizou o 27 de outubro de 2003 á ximnasta Almudena Cid. *No estoy habituada a los tacones*, titulaba á súa vez *20 Minutos* a entrevista do 8 de outubro de 2003 a Gemma Mengual, nadadora con impresionante palmarés.

E é que non merecen reproducirse palabras insubstanciais como as que probablemente –segun *El Periódico*– formula quen non para de “charlar” (que non falar ou dicir):

La Reina, que sentó al lehendakari a su lado, no paró de charlar (29 de octubre de 2004).

15. *Androcentrismo e invisibilidade textual feminina*

Ás veces escríbese desde un corpo e óptica de varón, coma se fose ésta a única perspectiva posible. O 27 de xullo de 2004 escribía o analista de política internacional Hermann Tertsch na súa columna de *El País*:

[...] Quien dude de que somos culpables es fascista. Y eso sí que es decreto firme, difícil de discutir e imposible de replicar. [...] Porque las modas son lo que son. Agárrese los machos quien no piense igual. [...] (Hermann Tertsch, “A la miseria con entusiasmo”. *El País*, 27 de julio de 2004).

Onde “quien no piense” ten claramente referencia específica masculina, aínda que seguramente Hermann Tertsch non era consciente de estar falando só para os varóns lectores.

O domingo 20 de xuño de 2004 en *El País* Jacinto Antón, nunha criticada entrevista á actriz Angelina Jolie, explicábanos o seu azoramento viril ante a presenza da actriz, xeneralizando e sen especificar a quen perturbaba de tal modo:

Angelina Jolie es una mujer de las que hacen perder el hilo de la conversación. Más aún si durante la entrevista, al removerse en la butaca, se le lleva la raja que lleva en la falda para desvelar un largo muslo que asciende y asciende como si no fuera a acabar nunca [...]

Non só se fan xeneralizacións que non afectan por igual a mulleres e homes, senón que aparecen mencionadas as mulleres noutro nivel (subordinado) do texto:

La ciudadanía, por el hecho de acostarse con una señora y tener dos hijos [...] no tiene por qué pagar esos precios por un piso. (Javier Nart en “Protagonistas”. Punto Radio, 18 de noviembre de 2004).

En la literatura erótica, toda la vida se vuelve, parodiando el tango, nada más que erección, acoplamiento y esperma (Mario Vargas Llosa, en conversación co cineasta Luis García Berlanga. *El País*, 3 de junio de 1988).

Isto vese incrementado polo uso dun termo masculino (os arquitectos, un intelectual) que ten o seu correspondente feminino (as arquitectas, unha intelectual), para denominar a mulleres e homes, o que favorece a tendencia a crer involuntariamente que eles son o centro, e o importante é o xénero masculino, como a frase antes citada:

En Rosario hay bellas mujeres y buen fútbol: ¿qué más puede ambicionar un intelectual?

En xeral, podemos afirmar que o uso gramatical do masculino para referirse a mulleres e homes fai desaparecer ás mulleres do discurso. Titulares como *Los muertos de Irak* non nos permiten saber cantas mulleres faleceron desde que empezou a invasión. Moi especialmente o androcentrismo está normalizado na prensa deportiva: eles xogan ao fútbol, elas ao fútbol feminino; eles na LEB (Liga Española de Baloncesto), elas na diversas ligas e categorías femininas de baloncesto (¿serán españolas esas ligas e categorías?). Non só iso, senón que as clasifica de forma absoutamente androcéntrica. Por exemplo: a que anota máis canastras da Liga FEM (feminina) é, para *Marca*, “o máximo anotador”:

FEM. Máximo anotador 2ª jornada: Nuria Martínez (*Marca*, 15 de octubre 2004).

Os usos discriminatorios na representación feminina desta longa lista non teñen cabida nunha sociedade xusta e democrática, onde mulleres e homes deben camiñar da man. Oxalá dentro duns anos entre todos e todas logremos erradicálos.

BIBLIOGRAFÍA

- Alario, Carmen, Mercedes Bengoechea, Eulalia Lledó, Ana Vargas. 1995. *Nombra en femenino y en masculino: La representación del femenino y el masculino en el lenguaje*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- Alba, Yolanda (ed.). 2000. *Guía de buenas prácticas para periodistas y comunicador@s: prostitución y tráfico de mujeres con fines de explotación sexual en los medios de comunicación*. Iniciativa Daphne: Red Europea de Mujeres Periodistas.
- Bach Arús, Marta, Elvira Altés Rufias, Joana Gallego Ayala, Marta Plujà Calderón y Montserrat Puig Mollet. 2000. *El sexo de la noticia: Reflexiones sobre el género en la información y recomendaciones de estilo*. Barcelona: Icaria.
- Bengoechea, Mercedes. 1999. "Nombra en femenino y en masculino: Sugerencias para un uso no sexista del lenguaje en los medios de comunicación". Joaquín Garrido Medina (ed.). *La Lengua y los medios de comunicación*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 267-281.
- Bengoechea, Mercedes. 2000a. "Historia (española) de las primeras sugerencias para evitar el androcentrismo lingüístico". *Revista Iberoamericana de Discurso y Sociedad*, volume 2, nº 3, 53-48.
- Bengoechea, Mercedes. 2000b. "En el umbral de un nuevo discurso periodístico sobre violencia y agencia femenina: de la crónica de sucesos a la reseña literaria". *CIC: Cuadernos de Información y Comunicación* nº 5, 9-22.
- Bengoechea, Mercedes. 2002a. "El lenguaje igualitario en el habla y en los medios de comunicación". J. G. Antuñano (ed.), *Mujeres, Hombres y Medios de Comunicación*. Valladolid: Junta de Castilla y León, vol. IV, 621-642.
- Bengoechea. 2002b. "Orientaciones para una representación femenina no discriminatoria en la textualización de la noticia". J.G. Antuñano (ed.), *Mujeres, Hombres y Medios de Comunicación*. Valladolid: Junta de Castilla y León, vol. IV, 643-656.

- Bengoechea, Mercedes. 2003. "La representación de la agencia femenina en las secciones políticas de cuatro diarios españoles". *Estudios de Sociolingüística* 4 (2), 563-588.
- Bengoechea, Mercedes; M^a Luisa Calero Vázquez. 2003. *Sexismo y redacción periodística. Guía de Estilo 2*. Valladolid: Junta de Castilla y León.
- Cabrera Castro, Cándida. 1999. "El sexismo en la prensa española (Una semana en Granada)". M^a Dolores Fernández Madueño e VV.AA. (eds), *El sexismo en el lenguaje*, tomo II. Málaga: Servicio de Publicaciones del CEDMA, 341-51.
- Consejo de Europa. 1995. *Documento* 495Y1110(02): "Resolución del Consejo y de los Representantes de los Gobiernos de los Estados miembros, reunidos en el seno del Consejo, de 5 de octubre de 1995, sobre el tratamiento de la imagen de las mujeres y de los hombres en la publicidad y los medios de comunicación" (95/C 296/06). *Diario Oficial n° C 296 de 10/11/1995 P. 0015 - 0016*.
- Emakunde-Instituto Vasco de la Mujer. 1998. *El lenguaje, más que palabras. Propuestas para un uso no sexista del lenguaje*. Vitoria-Gasteiz: Emakunde.
- López Díez, Pilar (ed.). 2004 *Manual de información en género*. Madrid: Instituto Oficial de RTV, RTVE.
- Lledó Cunill, Eulàlia. 1999. *Cómo tratar bien los malos tratos: Manual de estilo para los medios de comunicación*. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer y RTVA.
- Núñez Cedeño, Rafael A. 1997. "El masculino como género referencial en la concordancia no-verbal". En Robert M. Hammond y Marguerite G. MacDonald (eds), *Linguistic Studies in Honor of Bohdan Saciuk*. West Lafayette, In.: Learning Systems, 105-114.
- Sánchez Aranda, J. J.; M^a Rosa Berganza; C. García Ortega. 2003. *Mujer publicada, mujer maltratada. Libro de estilo para informar en los medios de comunicación sobre la mujer*. Pamplona: Instituto Navarro de la Mujer.
- Vargas, Ana e VV.AA. 1998. *Lo femenino y lo masculino en el Diccionario de la Lengua de la Real Academia Española*. Madrid: Instituto de la Mujer.

ESTRATEGIAS PARA A INTEGRACIÓN DOS ESTUDOS FEMINISTAS NO ÁMBITO UNIVERSITARIO

ARANTZA CAMPOS

UPV-EHU

INTRODUCCIÓN

Desde os anos 1970 e como consecuencia das reivindicacións e loitas do movemento feminista iniciadas nos anos 1960 a favor da liberación da muller e pola desaparición do patriarcado, que tería como resultado o logro da igualdade real de mulleres e homes, asistimos á aparición de todo un universo normativo de ámbito internacional, europeo, estatal e autonómico que fundamentalmente oríentase a establecer a obriga dos poderes públicos de promover as condicións e remover os obstáculos para que a igualdade das persoas e os grupos en que se integran sexa real e efectiva, a través das chamadas políticas de igualdade. É coa Lei Orgánica 1/2004 de Medidas de Protección Integral contra a Violencia de Xénero, así como coa Lei 4/2005 de 18 de febreiro, para a Igualdade de Mulleres e Homes e a Lei Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para a Igualdade Efectiva de Mulleres e Homes que podemos falar da existencia dun marco legal dirixido a que as universidades desenvolvan de forma transversal formación, docencia e investigación en torno á igualdade de xénero e a non discriminación.

Aínda que a loita pola igualdade de mulleres e homes estivo presente no ámbito universitario estatal desde os anos 70, como máis adiante veremos, é a partir dos 80 cando algunhas mulleres feministas universitarias consideran que a produción científica do movemento feminista debe incorporarse ao sistema universitario, deseñando e ensaiando para iso distintas fórmulas de institucionalización dos estu-

dos feministas. O certo é que o proceso de institucionalización está adquirindo maiores dimensións recentemente debido ao proceso de construción do Espazo Europeo de Ensino Superior impulsado a partir da Declaración de Bolonia, onde se sinala a necesidade de reformar e elaborar novos plans de estudo de todas as titulacións universitarias.

É neste contexto onde se sitúan as distintas estratexias de incorporación dos estudos feministas ao ámbito universitario. Isto é aplicable a todas as universidades do estado, aínda que eu referireime exclusivamente ao sucedido na UPV-EHU (Universidade de El País Vasco-Euskal Herriko Unibertistatea).

Pero antes de sinalar devanditas estratexias debo, como feminista universitaria comprometida intelectualmente cos coñecementos situados, xustificar o porqué da necesidade da incorporación dos estudos feministas de xénero e de mulleres no sistema universitario, dado o debate que se produce dentro e fóra do feminismo en relación á conveniencia ou non e ás consecuencias de dita institucionalización.

Por unha banda constatamos que moitas das grandes teóricas feministas, é dicir, as que elaboraron teorías, pensamento e coñecemento feminista, (pertencendo ou non á academia) foron, ademais de teóricas, activistas políticas na loita pola igualdade e a liberación das mulleres. Teoría e práctica sempre estiveron vinculadas no seo do movemento feminista. Son parte destas mulleres académicas feministas (non mulleres académicas sen máis, nin o movemento feminista dispersamente organizado) as que, tendo chegado á universidade, viron a necesidade de incorporar os estudos feministas, de xénero e de mulleres á estrutura e o coñecemento universitario.

E é esta decisión política das académicas feministas tanto europeas como americanas (que o feminismo académico poida contribuír ao avance da loita das mulleres) a que está sendo posta en cuestión, ou sendo duramente criticada tanto polos sectores conservadores da dereita clásica, como por correntes radicais do pensamento feminista. As críticas teñen distinto contido e alcance. Mentres a crítica conservadora e antifeminista afirma que o “feminismo académico” non é nin académico nin suficientemente “científico”, as correntes feministas ra-

dicais insisten en que a institucionalización do feminismo na academia ten como consecuencias negativas polo menos o distanciamento das feministas académicas das activistas, e unha adaptación do feminismo ás formas académicas tradicionais, é dicir, ás formas patriarcais, mantendo que non é posible pensamento feminista dentro da institución universitaria .

Aínda aceptando as críticas de certas correntes do feminismo radical, a min ocórrense polo menos dúas cuestións: primeira, ¿como lograr que os avances teóricos feministas, é dicir, o esclarecemento científico da desigualdade de mulleres e homes, teñan un efecto modificador das estruturas sociais? O simple feito do esclarecemento científico da desigualdade non conleva automaticamente o cambio das estruturas sociais, o coñecemento non é acción política. Hai que deseñar accións e estratexias políticas para o cambio. ¿Como logralo sen atoparnos nos espazos de transmisión do coñecemento que induzan á acción? Con isto non quero dicir que o feito de introducir este coñecemento científico na Universidade nos leve a un cambio político, pero si a un cambio histórico concreto, independentemente de que neste proceso aparezan, como sempre pasou con todas as loitas feministas, os efectos perversos (arribistas, interesados, loitas de poder.....); e segunda, aínda que é certo que eses son algúns dos riscos da incorporación dos estudos feministas á Universidade, ¿cales son as vantaxes da súa non incorporación para o movemento de mulleres? A cuestión que ao meu entender debe considerar o movemento feminista non é só o que se gaña ou se perde se se incorporan os estudos feministas á Universidade, senón que é o que se gaña e se perde se non se incorporan. Dado que as investigacións feministas non institucionalizadas pódense e débense seguir facendo, e diso debe ser garante o movemento político e social, creo que o movemento feminista debe procurar que existan os “pactos entre mulleres”, tamén entre mulleres universitarias.

Agora ben, a cuestión non é nada sinxela, consciente de que a “muller” non existe, e que o que existen son “mulleres”, debemos partir de que entre as mulleres universitarias hai mulleres cuxos intereses

son diferentes e ata enfrontados desde o punto de vista científico, ideolóxico, político e persoal. Recoñecida esta realidade, falar de estratexias para a integración da perspectiva de xénero no ámbito universitario sen partir duns mínimos comúns é sinxelamente imposible, por iso a referencia aos estudos feministas, que aínda que plurais ten uns mínimos básicos compartidos.

Desde o meu punto de vista atopámonos con algunha dificultade máis, por unha banda o discurso politicamente correcto sobre a igualdade e por outra a estratexia da transversalidade como a mellor metodoloxía de implementación do principio de igualdade. A transversalidade oculta a falta de políticas concretas de igualdade de mulleres e homes na universidade, así como a falta de organismos e orzamentos concretos no funcionamento integral da universidade. ¿Que quero dicir con isto? Que o obxectivo da integración dos estudos feministas na universidade non debe ser exclusivamente aquilo que afecta á investigación científica, senón que o obxectivo de devandita integración debe ser canalizar, visibilizar e profundar o compromiso activo da Universidade na igualdade de mulleres e homes. Polo tanto será necesario poder deseñar e poñer en marcha instrumentos de traballo, implicación e sensibilización, non só da sociedade, senón tamén dos membros de toda a comunidade universitaria: profesorado, alumnado e persoal da administración e servizos.

BREVE HISTORIA

Na Universidade de El País Vasco desde os anos 1980 existiron distintas experiencias e intentos de integración dos estudos feministas de mulleres e de xénero que poderíamos cualificar de parciais. Parciais desde dúas perspectivas diferentes, desde a perspectiva académica e desde a perspectiva institucional. Desde a académica porque non abordaban todos os ámbitos do saber e desde a institucional porque non afectaba a todos os órganos e estamentos da institución, máis ben eran unha especie de iniciativas privadas dentro da institución. Seminarios mixtos como o Seminario de Estudos da Muller da Universidade de El País Vasco / Emakumeari Buruzko Ikerketarako Mintegia, cunha certa

infraestrutura e implantación ou Seminarios como o Seminario de Feminismo e Dereito da Facultade de Dereito totalmente informal. Nestes momentos atopámonos coa realización de investigacións e teses desde perspectivas feministas, tamén coa incorporación da devandita perspectiva nalgúns temas dentro dos programas oficiais das materias, pero sempre pola vontade e o compromiso da docente de quenda, nunca como algo oficialmente incorporado na sinatura, é dicir, que dita perspectiva dábase en distintas materias se a persoa docente (normalmente muller) é feminista. Nunca existiu un compromiso das autoridades académicas coa implementación dos estudos feministas, de mulleres e de xénero. Na actualidade está por ver, pero independentemente do compromiso institucional que está por lograr, quero sinalar que nunca empezamos de cero, que actualmente temos por detrás toda unha serie de experiencias, de traballo realizado e de produción científica que é fundamental ter en conta. Pero non só por motivos estritamente académicos (produción de coñecemento), senón tamén por motivos políticos. Entendo que debemos ser moi coidadosas para non producir nin reproducir as peores expresións do que sucede na academia. É necesario facer un esforzo de coñecemento e recoñecemento, atravesar áreas, departamentos, facultades e grupos de poder. Tamén é necesario que nesta nova etapa exista un coñecemento e recoñecemento do movemento social de mulleres se realmente o que queremos é coñecer para cambiar a realidade da desigualdade.

En 1993 a UPV-EHU ofertou e realizou un Máster de coeducación, que non logrou consolidarse. Impartiuse ese curso e ao seguinte desapareceu. Coñecendo xa para esas datas o esencial da coeducación de face ao logro da igualdade. Entendo que non existía unha comunicación política entre os responsables políticos da Universidade e os dos ensinos medios e primarias.

Entre o 93 e o 98 organizáronse cursos de verán, seminarios..., que abordaban a problemática dos estudos feministas, de mulleres e de xénero, que quedaron plasmados en distintas publicacións.

No verán de curso 98-99, desde o Seminario Feminismo e Dereito e coa colaboración do Instituto Internacional de Socioloxía Xurídica de

Oñati (IISJ) organizamos un seminario sobre igualdade a nivel estatal dentro da área de Filosofía do Dereito. Deste Seminario no que participou Txaro Arteaga, directora de Emakunde, naceu o compromiso (o noso académico e económico o de Emakunde) de lograr a implantación dun Máster en Igualdade de Mulleres e Homes na UPV-EHU. Máster bianual de 92 créditos orientado á formación profesional de “Axentes de Igualdade”, con docencia presencial, investigación e prácticas en institucións e empresas. A súa primeira edición foi no bienio 2001-2003, atopándose na actualidade na súa terceira edición, bienio 2005-2007. Neste Máster das 58 docentes 30 son profesoras da UPV-EHU pertencendo a distintas áreas de coñecemento, departamentos, facultades e campus.

No ano 2002, a iniciativa da dirección do Máster, realizouse un chamamento aberto a toda a comunidade universitaria para crear unha estrutura (unha Cátedra) de cara á “Incorporación da perspectiva de xénero ao funcionamento integral da Universidade”. Realizáronse tres reunións, unha en cada campus, pero teño que recoñecer que as convocatorias non foron exitosas, todo quedaba nas nosas mans e montar, xestionar e levar o Máster adiante xa nos supuña suficiente traballo e dedicación, polo que ao non incorporarse máis persoas ao proxecto tivémolo que deixar en “espera de destino”. Considero que este non é o momento de detallar a solicitude de creación da Cátedra pero polo interese da súa estrutura e obxectivos creo que é importante achegalo como anexo a este traballo .

No ano 2004 impleméntase o I Plan de Igualdade de Oportunidades na Escola de Relacións Laborais. É o primeiro e único plan de Igualdade que se implementou nun dos centros da UPV-EHU. A súa elaboración (2001) e implementación (2004) débese a distintas razóns e oportunidades. A xustificación do Plan de Igualdade débese por unha banda a razóns académicas e profesionais. Pártese da tensión que a teoría feminista produce no coñecemento científico, o rigor académico e a liberdade de cátedra, así como o carácter interdisciplinar das relacións laborais e as saídas profesionais da titulación.

A aposta por un Plan de Igualdade e non por unha investigación débese a que o obxectivo non era tanto a realización dun mero diagnóstico, senón a posibilidade de implementar accións de mellora. A hi-

pótese da que se parte é que se noutros ámbitos da sociedade os plans de igualdade son instrumentos válidos para acabar coa desigualdade, eses instrumentos deben ser aplicados con igual ou maior razón no ámbito universitario constatadas as desigualdades no sistema público universitario vasco.

Entre as razóns de oportunidade atopámonos con algunhas condicións necesarias, aínda que non suficientes, como son: a asunción directa do proxecto por parte do director do centro e do seu equipo directivo, tanto no que se refire á súa posta en marcha como no relativo á procura de apoios, financiamento, avales institucionais, colaboradores, etc.; consenso interno, o profesorado novo e progresista; mocidade do centro que conta con tan só 12 anos de existencia, sen sedes departamentais e polo tanto sen guerras entre estes; constatación dunha vontade favorable ao cambio. Conflúe tamén a presenza do director do Centro nos órganos de dirección da Universidade, e para rematar lógrase financiamento tanto interno como externo á propia Universidade.

Sobre a metodoloxía do Plan de Igualdade e a súa posta en marcha é importante resaltar como xa se mencionou anteriormente que o Plan pódese utilizar como un instrumento para levar a cabo políticas de igualdade no ámbito neste caso da Escola de Relacións Laborais, pero é evidente que coas debidas adaptacións é un instrumento válido para aplicar noutros centros e noutras universidades, xa que permite aplicar a transversalidade, e poñer en cuestión o feito de que a xestión universitaria sexa vista e entendida como unha xestión neutral sen consecuencias desfavorables para as mulleres. Os plans de igualdade poderían converterse polo seu carácter innovador en instrumentos adecuados das políticas públicas na Universidade de El País Vasco.

O Plan de Igualdade contou cunha metodoloxía que podemos resumir en: 1) Fase preparatoria (moitísimo traballo informal, necesidade de convencer, motivar..., ademais de destacar o lado práctico e útil na formación do alumnado de face á súa futura inserción laboral no mundo empresarial...). Nesta primeira fase preparatoria convencer era un obxectivo prioritario polo que para lograr ese convencemento interno foi necesario o apoio externo, nesta experiencia pioneira foi moi

importante o apoio do Departamento de Xustiza, Emprego e Seguridade Social do Goberno, de Emakunde, do Reitor e da Consellería de Educación e Universidades; 2) Diagnóstico realizado por unha empresa especializada; 3) Deseño e viabilidade das accións correctoras previa discusión no seo da comisión de expertas; 4) Posta en marcha e difusión do proceso e os seus resultados.

O contido do Plan de Igualdade articulábase en torno a tres grandes eixes: 1) Revisión dos programas das signaturas da titulación, procura e recompilación dos textos elaborados polo profesorado co fin de facer un estudo sobre a utilización da linguaxe; 2) Estrutura do Centro en función do sexo coa participación das alumnas e alumnos en actividades da Escola e saídas profesionais en función do sexo; 3) Medidas correctoras, consensuar o Plan de Igualdade e priorizar o plan de traballo a un ano.

Situación do Plan: resistencias, dificultades e propostas. Prodúcese unha tensión entre os obxectivos establecidos e a debilidade organizativa. Compróbase que un órgano específico non transversal (Comisión de Igualdade) é necesaria para implementar as actuacións. Constátase a necesidade de actuar sobre os axentes e servizos de intermediación. Unha vez que se produciu a revisión de contidos das materias, vese a necesidade de deseñar estratexias de introdución deses contidos nas aulas (liberdade de cátedra). Faise imprescindible a elaboración dun protocolo de comunicación no ámbito administrativo. E considérase necesario a impartición dun curso de orientación desde a perspectiva de xénero. Ante esta tesitura ¿cales son as dificultades e as propostas? En canto ás dificultades obsérvase que se non hai directrices de política universitaria de maior rango pérdese a tensión inicial e empeza a aparecer a indiferenza, o cansazo....en todos os estamentos non só no do profesorado. Isto é debido a que boa parte do traballo de implementación foi “traballo militante” e este ten un límite na súa estabilidade no tempo. Tamén a inexistencia de sistemas de avaliación e a falta de recoñecemento académico fan mella na fortaleza inicial (nin os departamentos docentes nin a cátedra de calidade outorgan ningún tipo de recoñecemento académico). Tamén se detecta que non

axuda o que non se teñan implementado Plans de Igualdade noutros centros da UPV-EHU, indicando isto a falta de compromiso dos altos órganos de goberno coa causa da igualdade. Por iso enténdese que son necesarias polo menos as seguintes actuacións: 1) Implementación de Plans de Igualdade noutros Centros e Departamentos; 2) Incorporación desta iniciativa ao Plan Estratéxico da Universidade de El País Vasco; 3) Creación dunha dirección de Igualdade coa contratación de persoal especializado (técnica de igualdade) para o conxunto da universidade; 4) Alto financiamento.

Desta primeira fase poderíamos extraer as seguintes conclusións:

1. Temos unha primeira incorporación da perspectiva feminista dentro do que coñecemos como “liberdade de cátedra”. A docente e investigadora incorporaba de xeito individual, no seu grupo ou grupos de docencia, a perspectiva feminista, podendo lograr a creación dun pequeno grupo de investigación en torno a cuestións suscitadas na devandita materia, podendo tamén converterse ditas investigacións en futuras teses de doutoramento. Todo dependía da docente/investigadora. En ningún caso se garantía a continuidade dos contidos se á profesora do departamento lle cambiaba o seu encargo docente. Nesta primeira estratexia a incorporación da perspectiva feminista nunha determinada área de coñecemento ou materia nunca estaba asegurada. A precariedade na transmisión dos coñecementos era evidente.

2. Cando as docentes e investigadoras logran unha mellor posición dentro da academia a través da súa carreira profesional, ábrese a segunda posibilidade. Lograr introducir nos plans de estudo materias obrigatorias de licenciatura e materias optativas e de libre elección:

Materias obrigatorias: Só na Licenciatura de Segundo Ciclo de Antropoloxía (Campus de Gipúscoa).

— Revisións Teóricas e perspectivas Feministas na antropoloxía social.

— Sistemas de Xénero na Comparación Intercultural.

Materias optativas: En distintas Licenciaturas (Campus de Gipúscoa, Biskaia, e Araba).

- As mulleres na sociedade e a cultura vasca: optativa na licenciatura de Antropoloxía social (Campus de Gipúscoa).
- Xénero e Historia: optativa nas licenciaturas de Xornalismo, C. Audiovisual, Relacións Públicas e Publicidade (Campus de Biskaia).
- Socioloxía do Xénero: optativa na licenciatura de Socioloxía (Campus de Biskaia).
- Ciencia e mulleres: materia de libre elección da Facultade de Química, Informática, Educación, Filosofía, Traballo Social, etc (Campus de Gipúscoa)
- Xénero e Política: materia optativa da Escola de Relacións Laborais (Campus de Biskaia).
- Iniciando a Coeducación. (Optativa na E.Ou de Maxis-terio Vitoria-Gasteiz. Cursos académicos:1990-91; 91-92 e 93-94. 2º curso de Ciencias, Ciencias Humanas e Filo-loxía Inglesa).

Debemos ter en conta que existen materias optativas que se imparten pero ás que a maioría da comunidade universitaria non ten acceso, tamén deberíamos considerar que senón moitas algunhas das materias obrigatorias e troncais das licenciaturas e diplomaturas oficiais teñen un formulamento transversal de xénero pero que precisamente pola súa transversalidade, ao non estar explicitado, só o alumnado que as cursa ten coñecemento da súa existencia. Tamén na actividade docente non regulada sabemos da existencia de xornadas, charlas, mesas redondas, etc. que teñen como principal obxectivo a reflexión sobre xénero e coñecemento.

3. Cando ademais de estatus académico e administrativo logras financiamento externo ábreanse as portas a experiencias como a implementación do Plan de Igualdade da Escola de Relacións Laborais ou o Máster en Igualdade de Mulleres e Homes (título propio da UPV-EHU) que se impartirá a condición de que se superen todos os obstáculos administrativos e económicos ademais dos académicos.

Como xa dixen todas e cada unha destas actividades realízanse sen recoñecemento nin económico nin académico, é dicir, non computan nos currículums oficiais, polo que toda esta actividade académica e intelectual se fundamenta na profunda convicción científica e política de que é coñecemento e como e cando queremos transmitir o devandito coñecemento. De todos os xeitos non podemos esquecer que do mesmo xeito que todos estes feitos se constitúen en obstáculos tamén poden ser percibidos como oportunidades, oportunidades de cambio.

4. Os programas de doutoramento foron historicamente os máis abertos a propiciar a impartición de cursos relacionados coa perspectiva feminista en distintas áreas do saber. Sendo na actualidade sete os cursos que se imparten en cinco programas de doutoramento de distintos campus e departamentos. Neste ámbito tamén podemos falar de liñas de investigación, tese de doutoramento defendidas, publicacións científicas e demais actividade académica regulada. Tamén nos atopamos con grupos de investigación consolidados dos 168 grupos existentes na UPV-EHU, o 28 por cento está dirixido por mulleres e só un deles podería ser identificado como un grupo de investigación que presenta a súa actividade desde unha perspectiva feminista ou de xénero. Existen tamén numerosos grupos de investigación non consolidados cuxas investigadoras principais son mulleres.

As conclusións ás que chega a profesora Mila Amurrio no traballo presentado fan referencia ás seguintes cuestións:

a) Necesidade de impulsar e consolidar no tempo e o espazo aquelas iniciativas que xa son visibles na UPV-EHU.

b) Necesidade de localizar todas as iniciativas individuais ou grupais que por distintos motivos son de difícil localización ou visibilización polo que han de ser visibilizadas.

c) Coincido na súa afirmación de que a UPV-EHU ten potencial suficiente para afrontar a perspectiva de xénero nas liñas curriculares de moitas titulacións. A experiencia na confección dos sucesivos plans de estudo do Máster en Igualdade de Mulleres e

Homes que codirixio así mo mostrou, existindo na UPV-EHU profesorado docente e investigador de calidade que abriu e centrou a súa actividade académica no que poderíamos denominar estudos feministas, de mulleres e de xénero.

SITUACIÓN ACTUAL

De todo o dito ata o momento dedúcense basicamente dúas cousas: primeira, que é necesaria a creación dunha asociación interestamental de mulleres feministas e segunda, que a nosa Universidade pode e debe afrontar a implementación dun Posgraio Oficial de Estudos Feministas, de mulleres e de xénero.

Logo dun intento errado, a iniciativa do Reitor da UPV-EHU de crear unha Dirección de Igualdade e “diversidade” que dependese directamente del, iníciase un novo proceso.

A raíz deste feito e do proceso de confluencia de Bolonia (a aparición de Másteres oficiais de investigación, profesionais e doutorais) produciuse un proceso de confluencia dun número significativo de docentes e investigadoras feministas de múltiples áreas da UPV-EHU (o Máster en Igualdade de Mulleres e Homes —título propio de universidade— posibilitara distintos contactos, tamén a militancia feminista dalgunhas das profesoras-investigadoras) que nun seminario convocado polo equipo do Reitor que non saíu elixido nas últimas eleccións e no que participamos unhas cincuenta profesoras e cinco profesores de practicamente todas as áreas de coñecemento (técnicas e non técnicas) tomamos as seguintes decisións:

Primeira: estar presentes e participar como xa o viñamos facendo nas reunións que se celebran na Secretaría de Políticas de Igualdade para a homologación dos estudos feministas, de mulleres e de xénero (3 créditos funcionais ou instrumentais ECTS en todos os graos).

Segunda: nomearnos e constituírnos nun grupo aberto de traballo que en breve fará a súa presentación pública e aberta a toda a comunidade universitaria con propostas concretas. O nome da agrupación é: EHUKO EKIMEN FEMINISTA/REDE DE ESTUDOS FEMINISTAS E DE XÉNERO DA UPV-EHU.

Terceira: crear tres comisións de traballo con responsables de execución:

1. *Comisión de Posgrao:* Creación dun Posgrao en Xénero da UPV-EHU do que colguen distintos másteres oficiais e propios.
 - Máster profesional de AXENTES DE IGUALDADE con tres mencións:
 1. AI en Administración
 2. AI en Empresa
 3. AI en Coeducación.
 - Máster Interdisciplinar de estudos feministas e de xénero: Máster DOUTORAMENTO con dous itinerarios de especialización:
 - Máster de 60 créditos:
 - 48 créditos teóricos: (30 comúns e 18 de especialización en dous itinerarios).
 - 30 comúns: 24 créditos teóricos e 6 metodolóxicos.
 - 18 de especialización: dous itinerarios:
 - 1) Itinerario de “Antropoloxía, xénero e feminismo(s)”.
 - 2) Itinerario de “Ciencias Sociais”/denominación pendente.
 - 12 créditos de investigación.
2. *Comisión de Grao:* o obxectivo desta comisión é traballar o tema dos 3 créditos instrumentais ECTS en cada grao, propondo contidos e desenvolvendo estratexias de negociación. Internas e externas á Universidade.
3. *Comisión de Xestión na UPV-EHU:* o obxectivo desta comisión é traballar no deseño dun órgano de Dirección de Igualdade na UPV-EHU co fin de integrar o que propón a Lei 4/2005, de 18 de febreiro para a Igualdade de mulleres e homes en relación á Universidade no seu art. 33. Deséñase unha proposta que se negocia co Reitor. Os resultados non son os esperados, pero na actualidade contamos cunha Dirección de Igualdade.

Para finalizar este pequeno percorrido polas nosas estratexias máis recentes gustaríame dicir que necesitamos imperiosamente que se incorpore á Universidade a perspectiva de xénero ou a loita pola conquista da igualdade, para iso é necesario que esta incorporación se realice de forma integral, canalizando, visibilizando o compromiso activo da UPV-EHU coa Igualdade de Mulleres e Homes. Isto require poñer en marcha distintas actuacións (políticas públicas) que impliquen e sensibilicen non só á sociedade en xeral tamén deben verse involucrados todos os membros da Comunidade Universitaria: profesorado, alumnado e persoal de administración e servizos.

A proposta de actuación pasaría pola creación de figuras especializadas (contratación de axentes de igualdade), creación de órganos específicos (entre os que un pode ser a Dirección de igualdade, necesario pero non suficiente), recursos humanos e materiais...

É necesario realizar un diagnóstico da situación a nivel interno, incorporándose de forma sistemática a variable sexo a todos os sistemas internos de recolleita de información...

Sensibilizar e formar externamente con campañas e cursos dirixidos á sociedade en xeral, pero tamén internamente con campañas e cursos dirixidos a profesorado, alumnado e persoal de servizos e administración.

Desenvolver unha política de comunicación facendo propio o uso da linguaxe non sexista por parte de toda a comunidade universitaria (docentes, alumnado, administración e servizos).

Xestión de persoal (promoción da corresponsabilidade familiar, licenzas de paternidade..., apoio á mobilidade das mulleres..., proxectos de investigación...).

En relación co alumnado desenvolver actividades dirixidas á eliminación da discriminación na inserción laboral... e moitas outras iniciativas e actividades.

A INCORPORACIÓN DO PENSAMENTO FEMINISTA Á UNIVERSIDADE: UNHA CUESTIÓN TAMÉN DE ÉTICA

MARÍA JESÚS FARIÑA BUSTO

Universidade de Vigo

Tomarei como punto de partida dúas preguntas que considero fundamentais: por que na Universidade, é dicir, no espazo do coñecemento (é máis: do saber -ou así se supón-) é aínda moi habitual o desprezo ás teorías feministas, o desprezo á conceptualización matizada e elaborada dun pensamento que ten modificado sustancialmente a bagaxe (parámetros, paradigmas e contidos) de todas as disciplinas? Por que se cuestionan permanentemente os seus conceptos, as súas categorías de análise e os seus resultados, mesmo sen pasar polo seu estudo, como se se tratase dunha cuestión de opinión e non de formación?

Calquera mantería unha posición crítica contra daquelas opinións emitidas sobre a súa disciplina por persoas carentes de preparación nela, porque para poder dialogar (enténdase: para poder cuestionar, criticar, confrontar, disentir ou acordar) cómpre coñecer. A ignorancia produce monstros, erros e máis ignorancia, e non debería ter cabida no ámbito da Universidade, por definición lugar de apertura e liberdade, de permanente reflexión e interrogación. Por isto, unha Universidade pechada a un corpus de saber e teorización tan importante como o feminista (que suma teoría e praxe, pois non se entende sen as accións conducentes a unha sociedade máis xusta) é unha Universidade esclerosada, morta, momificada.

O *status quo* ofrece como feitos de natureza (interesados) aquilo que non é máis que naturalización. A finalidade: xerarquizar as relacións (en termos de superior-inferior, positivo-negativo) en vista dunha distribución tamén interesada dos suxeitos, o que devén en inxustizas e desigualdades. Manter oídos xordos e ollos cegos a unha

perspectiva da cultura que fai disección dese entramado cultural subliñando o seu carácter de construción non é compatible cos obxectivos de universalidade e equidade dunha institución como a universitaria. E, tendo sempre claro que as institucións da cultura teñen como fin a socialización dos suxeitos dentro dos parámetros predeterminados dun sistema cultural particular, non se pode esquecer que é precisamente a Universidade a institución destinada á investigación non só de tecnoloxía avanzada, senón dese outro tipo de coñecemento avanzado que toca ao ámbito social e filosófico: pensar con instrumentos cada vez máis precisos os conflitos que se presentan no seo social e que afectan aos individuos que o configuran, ás súas relacións interpersoais, laborais, políticas, ao seu imaxinario, ás lexitimacións e sancións e ás bases que as fundamentan, etc.

O desenvolvemento da humanidade e das democracias actuais como formas de organización política e social ten unha débeda cos conceptos ilustrados de fraternidade, liberdade e igualdade, conceptos inscritos en todas as Cartas Magnas, proclamas e leis, pero que non parecen ter sido interiorizadas adecuadamente, moi en especial a igualdade de (e entre) mulleres e homes.

A situación anotada arriba (o desprezo e devaliación do pensamento feminista) esixiría ir acompañada dunha inmediata sospeita: a que baseamentos apuntan as reflexións da teoría feminista, e tamén dos estudos de xénero, que provocan semellante reacción e malestar? Dado que a Universidade é un lugar de creación e de difusión de coñecemento, eludir ou desprezar os obxectivos, as categorías e os logros dos estudos feministas e de xénero vai contra o seu propio sentido. Pénsese que as exclusións dun sistema configuran e explican ese sistema tanto como as súas inclusións e unhas e outras están detrás dunha determinada concepción da realidade; no que respecta ao ámbito do que se está a tratar aquí, detrás dunha determinada concepción da Universidade (funcións e obxectivos: saber e finalidade dese saber: que permee a sociedade facéndoa máis xusta, polo tanto, garantindo os menos sesgos posibles).

Con data 17 de maio de 2006 o Parlamento Europeo e o Consello da Unión Europea declarou ao 2007 (ano no que se escribe e

probablemente se imprimirá esta reflexión) “Ano Europeo da Igualdade de Oportunidade para Todos” (Diario Oficial da Unión Europea 31.05.2006). No considerando (1) da Decisión afirmase que “A non discriminación é un principio fundamental da Unión Europea” e debe ser tido en conta en todas as políticas da Unión. Ademais, os considerandos (3) e (4) poñen a énfase na igualdade entre mulleres e homes:

(3) “A promoción da igualdade entre o home e a muller é unha das preocupacións fundamentais da Comunidade que figuran no artigo 2 do Tratado [...]”

(4) O artigo 21 da carta de Dereitos Fundamentais da Unión Europea expresa a prohibición da discriminación por calquera motivo, mentres o seu artigo 23 establece e obriga de que a igualdade entre mulleres e homes estea garantida en todos os ámbitos.

Constitúen proclamacións e obrigas que tantas veces quedan sen plasmación e desenvolvemento na práctica vital e mesmo no eido das institucións que as elaboran. E xa que estamos a falar da Universidade, pode ser interesante que prestemos atención a dous aspectos: a representación de homes e mulleres nos cargos de xestión e a presenza do pensamento feminista e dos estudos de xénero nos currícula académicos.

Particularicemos na Universidade de Vigo, desde a que se impulsa esta colección de ensaios. Os Estatutos da Universidade, no seu Artigo preliminar, art. 1.3., proclaman: “A Universidade inspirase nos principios de igualdade, solidariedade, democracia e liberdade. É deber de todos os integrantes da comunidade universitaria, e en particular dos seus órganos de goberno, dar plena efectividade a estes principios e impedir calquera tipo de discriminación ou incumprimento do expresado nestes Estatutos”. Se examinamos como se reflicte esta declaración na composición dos órganos de decisión da Universidade, os datos, neste momento, son os seguintes:

Equipo de Goberno da Universidade:

17 persoas (incluído o Reitor), das que 5 son mulleres (3 Vicerreitoras, unha muller que ocupa a Secretaría Xeral e outra que está á fronte da Secretaría do Reitor)

11 Vicerreitorías, das que 8 están dirixidas por homes e 3 por mulleres

Claustro:

Total: 251 persoas: 163 homes e 88 mulleres

Persoal funcionario doutor: 86 homes e 43 mulleres

Persoal docente non doutor: 13 homes e 10 mulleres

Persoal Administración e Servizos: 19 homes e 6 mulleres

Alumnado: 45 homes e 29 mulleres

Consello Social da Universidade:

Total: 29 persoas: 21 homes e 8 mulleres

Consello de Campus de Ourense:

Total: 19 persoas: 14 homes e 5 mulleres

Consello de Campus de Pontevedra:

Total: 14 persoas: 11 homes e 5 mulleres

Áreas:

20 áreas, das que 14 están dirixidas por homes e 6 por mulleres.

Se trasladamos estas cifras ao Parlamento Galego (e non podemos esquecer que o Goberno autonómico ten unha Vicepresidencia da Igualdade e do Benestar) obsérvase que, das 75 persoas que o compoñen, a porcentaxe de mulleres é do 33,33 por cento; ben é certo que, vinte e cinco anos atrás (no 1981), das 72 persoas integrantes, as mulleres non acadaban máis có 1,41 por cento. No Parlamento europeo,

no 2004, dos 53 escanos que lle corresponden a España, o 33,3 por cento están ocupados por mulleres.

Aprobada a Lei de Igualdade (23 de marzo de 2007), ningún movemento está a producirse a prol da paridade nos órganos da Universidade; tampouco nas comisións, de calquera índole. Incluso nas eleccións sindicais a distribución de homes e mulleres nas listas conleva resultados ben interesantes; por exemplo, nas eleccións sindicais do PDI da Universidade de Vigo, celebradas o día 18 de maio deste ano 2007, sobre o número de representantes, que é de 21, alcanzaron o cargo 15 homes e 6 mulleres (non chegando as mulleres elixidas, neste caso, nin ao 30 por cento do total). Que significan estes datos? En principio, algo obvio: que había mulleres nas candidaturas, pero que non estaban situadas nos postos de saída; e isto afecta aos cinco sindicatos presentados:

CIG: obtén seis representantes: 5 homes, 1 muller

CCOO: 3 representantes: 2 homes, 1 muller

UGT: obtén 5 representantes: 4 homes, 1 muller

AGPTU: obtén 5 representantes: 2 homes, 3 mulleres

CSI-CSIF: 2 representantes: 2 homes

As cifras son elocuentes, moito máis se recordamos que poucos días antes, o primeiro de maio, paradoxalmente os sindicatos levaban a igualdade entre as súas reivindicacións; e aínda que cantidade e calidade non son a mesma cousa, parece claro que a ausencia das mulleres nos espazos de xestión, de toma de decisións, de impulso a accións, ten consecuencias moi importantes, considerando ademais o papel que tal ausencia desempeña no territorio do simbólico, como tamén o desempeña o uso do masculino supostamente xenérico e inclusivo: a non explicitación do feminino configura un baleiro, é unha forma de eliminación (de morte, mesmo sendo simbólica). De novo habería que preguntarse o porqué da resistencia ao uso das dúas formas, a masculina e a feminina, en todos os casos, pero especialmente nos documentos oficiais: impresos, follas de matrícula, enquisas de

avaliación, programas académicos ou na denominación dalgunhas Facultades (significativa a da “Escola Técnica Superior de Enxeñeiros Industriais”). O criterio de economía non resulta xa causa suficiente. Pénsese, por exemplo, que tal criterio podería xustificar a eliminación das linguas en favor dunha soa, cando sucede completamente ao contrario: deféndese, e con razón, a variedade como forma de riqueza, de valor dunha comunidade, dun país, dun estado. Tampouco no ámbito da morfoloxía ou da lexicografía apélase á economía para eliminar sinónimos ou variantes: uns e outras son signo de diversidade, de riqueza. Por que, entón, economía para as formas que tocan á explicitación de mulleres e homes? A tradición (e xa sabemos que tradición e traizón comparten o seu étimo) non pode continuar a ser unha xustificación. Certo que non.

Da importancia da linguaxe e da non inocencia dos seus usos fala dabondo a resistencia á súa modificación e a resistencia á introdución de novos vocablos ou á adscrición de novos rasgos semánticos a vocablos existentes. Resulta chocante esa resistencia case feroz do mundo académico non soamente ao uso de xénero no sentido categorial impulsado pola teoría feminista, senón á particularización asidua na fala e na escrita do feminino e o masculino. Aínda máis chocante se miramos as iniciativas desenvolvidas noutros campos, por exemplo no xudicial (un ámbito non caracterizado precisamente polo seu vangardismo). O Consello Xeral do Poder Xudicial do Estado crea en febreiro do 2005 a “Comisión para a igualdade de oportunidades de mulleres e homes na Xudicatura” e, en segundo lugar, redacta unhas “Normas mínimas para evitar a discriminación das mulleres na linguaxe administrativa”, explicitando, como o pensamento feminista vén reiterando desde hai moitos anos, a importancia da linguaxe na formación da identidade social das persoas¹.

A Lei Galega para a igualdade de mulleres e homes (DOG, 3 agosto 2004) é contundente na súa afirmación da necesidade de erra-

1. Consúltese na páxina web do CGPJ ou tamén na de Xuíces para a democracia (<http://www.poderjudicial.es>; <http://www.juecesdemocracia.es>).

dicar o uso sexista da linguaxe. O seu Capítulo III está dedicado a esta cuestión, que se formula, de cara á institución non como unha declaración de vontades (no sentido habitual, baixo as fórmulas de “Promoverase, procurarase...”), senón cun decidido carácter de axencia. Di o Capítulo III, art. 18 da lei:

A Xunta de Galicia erradicará, en todas as formas de expresión oral ou escrita, o uso sexista da linguaxe no eido institucional, tanto fronte á cidadanía coma nas comunicacións internas. Para estes efectos, informarse e formarase ao servizo das administracións públicas galegas.

Ben é certo que a realidade parece desmentir ese carácter, pois practicamente nada se ten feito desde entón ata hoxe, como tampouco promovido accións institucionais cara á vida social de acordo ao recollido no punto 2 do Capítulo e artigo citado (obsérvese o ton declarativo, non taxativo, da expresión salientada):

Tamén *procurará a erradicación* do uso sexista da linguaxe na vida social e, para estes efectos, realizaranse campañas de sensibilización e divulgación pública.

A loita pola linguaxe é un modo importante de loita polo poder; por iso, dependendo do ámbito de que se trate, as institucións adoptan ou non medidas, o que significa que cando algo interesa e existe vontade búscanse e axilízanse os mecanismos precisos para desenvolve-lo. Velaí, por exemplo, como, na páxina da Área de Normalización Lingüística da Universidade de Vigo, incorporáronse instrucións para levar a cabo a personalización en galego do “Windows” (transcríbese textualmente):

Galeguiza o windows de teu.

Benvidos a todos a este curruncho da rede onde poderedes atopar como galeguizar o voso windows, para iso só teredes que seguir os pasos que indicamos a continuación.

Pero a normalización e os cambios non contemplan outras posibilidades. Evidentemente non contemplan a eliminación da linguaxe sexista, como o propio texto expresa reveladoramente (“todos”). E cumpriría notar o paradoxo de que as novas ferramentas tecnolóxicas, postas ao servizo da información e da investigación, perpetúen a linguaxe sexista, reproducindo, así, contidos lastrados polos estereotipos e os prexuízos e ancorados na retagarda. Cliquéase, chatéase, faise delete sen pensar na presión de ningunha normativa, pero particularizar o feminino é custoso, vai contra as normas lingüísticas e queda fóra das prioridades.

A avaliación dos currícula tería que atender, cando menos, a dous aspectos: a presenza e a representación das mulleres nos manuais, nas historias, e a presenza dos estudos feministas e de xénero nos distintos ciclos universitarios. Sobre o primeiro escribiuse xa dabondo, pero en traballos que non interesa difundir ou ter en conta. E o que desvelan as investigacións é que a reprodución dos estereotipos de xénero e a invisibilidade dos suxeitos que a cultura non sabe ou non quere ler (mulleres e outros suxeitos) non promove precisamente igualdade e progreso, senón todo o contrario, escurantismo e desequilibrio, inxustiza e retroceso: un pensamento ríxido e uniformizador.

Sobre o segundo, neste momento a Universidade de Vigo conta, entre os seus Posgraos Oficiais, cun Máster en Estudos de Xénero, pluri e interdisciplinar; asemade, oferta unhas poucas materias de carácter optativo ou algunhas outras dentro de Programas de Doutoramento, resultado de intereses investigadores dalgúns e algunhas docentes. Máis alá disto: que lugar ocupa o pensamento feminista e os estudos de xénero nas diferentes titulacións? A pregunta é retórica. Porque, obviamente, non se trata dunha oferta de optatividade: trátase de incorporar o pensamento feminista aos temarios, ás bibliografías, ás aproximacións á historia das distintas disciplinas. É unha cuestión de perspectiva. Se pensamos no campo das Humanidades, referidas de maneira máis ou menos directa ás sociedades e ás súas estruturas organizativas, aos seus saberes, tamén ás súas mitoloxías, non podemos deixar de lado aquela relación que está na base da distribución dos papeis

sociais: a establecida entre homes e mulleres. Se pensamos nas chamadas ciencias experimentais ou nas ciencias puras, sempre entendidas como asépticas en canto a dimensión de xénero, non debemos esquecer que a ciencia está inscrita dentro dunha cultura apoiada en crenzas, valores e normas (e a historia e a filosofía da ciencia déixano ben ás claras).

Acaso hai algo aséptico, polo tanto, respecto da dimensión de xénero? Con máis ou menos profundidade, a maior parte das persoas vinculadas ao ámbito educativo coñecen os Programas Sócrates e Leonardo da Vinci, pero seguramente poucas saben que os dous programas prevén instrumentos destinados ao tratamento de aspectos relativos á promoción da igualdade entre xéneros. Por exemplo, dentro de primeiro, o programa Erasmus, orientado á ensinanza superior e suficientemente coñecido na súa vertente de intercambio de alumnado e profesorado, inclúe o apoio a redes temáticas universitarias, entre as que se encontra a rede Athena (<http://www.athena2.org>), que promove o xénero como un ámbito de estudo propio. A coordinadora da rede, Marlise Mensink (Universidade de Utrecht), é así de clara a propósito do formulado na pregunta anterior:

A dimensión do xénero está presente continuamente na vida dunha sociedade, de igual modo que na vida persoal de cada individuo. Está presente no ámbito laboral, nos desafíos da saúde pública, nos esquemas culturais, etc., e ten consecuencias na identidade das persoas. Os estudos de xénero permiten un enfoque científico desa dimensión e, ao facer explícitos os mecanismos a través dos cais se constrúen a identidade e as funcións das persoas na sociedade, dos estudos de xénero sácanse informacións proveitosas para a sociedade².

Nesa rede están implicadas Universidades de toda Europa, entre elas tres portuguesas e 6 españolas; ningunha das galegas.

2. *El Magazine de Educación y Cultura* (Comisión Europea), 25 (2005), pág. 10 (Tradución feita por min).

Agora que a Universidade está inmersa no proceso de adaptación ao Espazo Europeo de Educación Superior coa implementación de planos estratéxicos e a multiplicación de criterios e indicadores de calidade, teríamos que pensar seriamente que a igualdade debería constituír un dos indicadores necesarios básicos para a mención de calidade dunha institución científica e para medir a calidade dos coñecementos que imparte.

A aprendizaxe introdúcenos na cultura e os dereitos e os valores apréndense, do mesmo xeito que os saberes de calquera área, arte, ciencia ou técnica. Unha sociedade democrática está obrigada á aprendizaxe e á práctica da igualdade. É unha cuestión de principio e de principios, é dicir, é unha cuestión tamén de ética, e de aquí o título desta exposición. Porque a igualdade non pode reducirse a unha mera palabra, a unha idea repetida nos textos de proclamas e normativas pero esquecida na acción da vida.

Aínda que tocante a un contexto moi distinto, o de Chile postditatorial, no seu ensaio “Estudios de género, saberes, políticas, dominios” Kemy Oyarzún fai unha reflexión, que considero interesante traer aquí, arredor da necesidade de redistribución dos saberes provocada polos estudos de xénero. Das varias preguntas incluídas nese traballo, tomo dúas que me parecen ben importantes e remato así, tamén cunha dobre interrogación, como foi iniciada, esta disertación. Traduzo:

É posible abrir un novo campo de saberes (“difusos” e “incertos”) nunha universidade estatal [...] cando un dos seus eixos semiótico-semánticos (o vocábulo xénero) é deslexitimado polas principais axencias ideolóxico-políticas da nación? En que medida se poderá instalar nun dominio estatal un campo de interrogantes que se propón sistemática e rigorosamente cuestionar os “xuízos” e “prexuízos” máis consolidados e absolutos dos aparatos ideolóxico-morais dese mesmo Estado?³

Na resposta radica o desafío.

3. Pode accederse ao texto completo deste artigo de Oyarzún na páxina web: <http://www2.cyberhumanitatis.uchile.cl/01/textos/KOyarzun.htm>.

A PERSPECTIVA DE XÉNERO NA FORMACIÓN DO PROFESORADO UNIVERSITARIO

CONSUELO FLECHA GARCÍA

Universidad de Sevilla

As cuestións relacionadas coa formación do profesorado universitario están alcanzando unha lóxica relevancia na situación de importantes cambios que as universidades comezaron a experimentar no contexto do Espazo Europeo de Educación Superior¹. Cambios esixidos pola necesidade dunha reorganización dos coñecementos, como sinalou a Comisión Europea, provocada pola diversificación e a especialización cada vez maiores dos mesmos, pola aparición de campos de investigación e de ensino máis específicos e precisos, polo deber que ten o mundo académico de adaptarse ao carácter interdisciplinario das cuestións que expoñen moitos dos grandes problemas da sociedade².

Por outra banda, as orientacións de organismos de diferentes niveis de responsabilidade —autonómico, nacional, ou europeo e internacional— propoñen e recomendan a necesidade de reforzar accións que supoñan a integración dunha mirada que teña en conta ás mulleres en todos os ámbitos da sociedade en xeral, e da Universidade en particular. Iniciativas que permitan e fomenten a garantía dun lugar compartido, dunha maior corresponsabilidade e dunha participación

1. Os traballos publicados nos últimos anos en España dan proba do interese que adquiriu a formación do profesorado universitario. Dos que poden atoparse nunha procura específica destaco aquí: Zabalza, Miguel A. (2003): *Competencias docentes del profesorado universitario. Calidad y desarrollo profesional*, Madrid, Narcea, 253 pp.; Monereo, Carles-Pozo, Juan Ignacio (2003): *La universidad ante la nueva cultura educativa*, Madrid, Síntesis, 303 pp.; Knight, Meter T. (2005): *El profesorado de Educación Superior. Formación para la excelencia*, Madrid, Narcea, 286 pp.

2. Cfr. Comisión das Comunidades Europeas: *El papel de las universidades en la Europa del conocimiento*. Bruselas, 05.02.2003. COM/58

sen reservas na vida universitaria, o mesmo que está xa sucedendo nas dinámicas sociais e familiares; que recoñezan a preparación e o desenvolvemento das mulleres en virtude da formación adquirida, e que a súa presenza chegue a ser habitual nas estruturas de toma de decisións.

Descrición de motivos suficiente como para que os órganos responsables dentro e fóra da Universidade incorporen aos seus programas unha formación do profesorado universitario que contribúa a esa formulación curricular e metodolóxica máis ambiciosa; e que dentro del se asuma a perspectiva de xénero como unha das dimensións a cualificar e a introducir na tarefa académica renovada pola que estamos traballando.

Neste sentido, non faltan vontades decididas a promover obxectivos e actuacións que favorezan oportunidades para a igualdade, sen uniformar nin cancelar a diversidade, en e desde o ámbito universitario. Comprobamos como se empezou incluíndo a perspectiva de xénero, ben por convencemento, ben por estratexia favorecedora, en numerosos proxectos de investigación universitarios, ao mesmo tempo que se organizan actividades orientadas a sensibilizar —ata agora máis especialmente ao alumnado— sobre os cambios necesarios, desde esta perspectiva, en criterios, en actitudes, en conceptos e nas relacións sociais entre homes e mulleres.

A estrutura e funcionamento dunha institución cuxa orixe se remonta ao século XII fai que as súas dinámicas organizativas tendan a manter aínda como eixo aos que foron os únicos destinatarios, os homes, ata o último terzo do século XIX; e, nesta liña, a nítida e indiscutible referencia masculina á que se tiveron que acoller as alumnas, xa non se pode seguir ofrecendo do mesma xeito ás mulleres que hoxe a frecuentan. Se ben nestes últimos anos disimulada por un concepto, o de xénero, que ao facer abstracción do feminino e do masculino, tende a relativizar a diferenza sexual que caracteriza a homes e a mulleres; na súa lóxica, coa boa intención de salvar a visión de carencia que acompañou ao feminino, e para darlle a posibilidade de “enriquecerse” co socialmente valioso, que foi o masculino. Non obstante quitando importancia ao recoñecemento da identi-

dade como seres sexuados nas aulas e ao papel da subxectividade na construción de saberes³.

De aí que sexa pertinente, na reflexión sobre o noso facer académico, que os procesos formativos axuden a valorar en que medida concibimos o traballo e o exercicio profesional como algo neutro, obxectivo, sen sesgos; ou se máis ben somos conscientes de que aportamos unha “marca de sexo”, que partimos dun punto de vista iluminado pola experiencia persoal dun corpo e dun sentir sexuado. Esta toma de conciencia será o punto de partida para un novo modo de interpretar as nosas certezaas e as nosas actitudes, a relación co alumnado, a selección dos contidos, etc.

E como consecuencia, tería que pasarse a unha formulación de propostas encamiñadas a facer da Universidade un espazo onde fose unha realidade inevitable, e non só un principio legal incontestado, o que os homes e as mulleres que a forman chegasen a moverse en condicións de igualdade: a Lei Orgánica de Universidades así o establece no seu Preámbulo: “O reto da sociedade actual para alcanzar unha sociedade tolerante e igualitaria, na que se respecten os dereitos e liberdades fundamentais e de igualdade entre homes e mulleres, debe alcanzar, sen dúbida, á Universidade”, e dentro das funcións da Conferencia Xeral de Política Universitaria: “e) Coordinar a elaboración e seguimento de informes sobre a aplicación do principio de igualdade de mulleres e homes na Universidade”⁴. Iso vai implicar deterse en aspectos como: prestar atención ao que está supondo na práctica sesgo discriminador, explícito ou implícito, en razón do sexo; ter en conta como intervéñ o modelo de ciencia e de sociedade no que se traballa e se transmite no proceso de concibir e desenvolver a propia personalidade, os modos concretos de ser e de actuar no mundo; estar pendente das situacións que é necesario contrarrestar; neutralizar as reticencias propias

3. Crf. Freixas, Anna- Fuentes-Guerra, Marina-Luque, Bárbara (2006): “Formación del profesorado y diferencia sexual”, en *Revista Fuentes*, nº 7, 16 pp.

4. LEI ORGÁNICA 4/2007, de 12 de abril, pola que se modifica a Lei Orgánica 6/2001, de 21 de decembro, de Universidades (BOE núm. 89, de 3 abril).

dos estereotipos que afectan ás mulleres, e tamén aos homes; e potenciar os coñecementos, as actitudes, os valores e os comportamentos que contribúen a superalos.

Debe ser esta unha das cuestións de fondo a afrontar na formación do profesorado universitario, pois afecta ao sentido e á relevancia que se dea a esa formación, ao contido da mesma, ás persoas destinatarias, a quen a imparten, á organización e metodoloxía; a todos eses elementos que o profesor Zabalza denomina “dilemas formativos”⁵.

RESPONDER A NECESIDADES INDIVIDUAIS

Entrando nas distintas razóns que xustifican hoxe a incorporación da “perspectiva de xénero” na formación do profesorado universitario, podemos empezar acudindo a un dos principios pedagóxicos que a experiencia contrastou ao longo dos séculos: a necesidade de responder ás características de cada estudante. Un feito que condiciona calquera tarefa educativa, pola esixencia que engade de satisfacer necesidades individuais; requirimento para calquera nivel do ensino, que tamén afecta á Universidade.

E é precisamente o cambio de alumnado nos centros universitarios un dos acontecementos máis evidentes que se produciron nas últimas décadas. A maioritaria matrícula de alumnas e a presenza crecente de profesoras nos departamentos, obriga a ter en conta as transformacións que desencadearon na configuración dos grupos que acoden ás aulas e a outros espazos das nosas Universidades. Unha situación que é moi recente na historia destas institucións, posto que durante case oito séculos foron só homes os que recibían esa formación superior.

As condicións, respecto do alumnado, nas que se ensina e se aprende hoxe teñen a súa orixe no curso 1872-73, cando a xoven María Elena se matricula na Facultade de Medicina da Universidade de Barcelona. Ela puxo

5. Cfr. Zabalza, Miguel A. (2002): *La enseñanza universitaria. El escenario y sus protagonistas*, Madrid, Narcea, pp. 146-169.

en marcha un complexo proceso de incorporación, dunha en unha nos anos seguintes, que nin se cortou nin retrocedeu ata a actualidade. No paso do século XIX ao XX, cando os asuntos de Instrución Pública estrearon Ministerio propio⁶, as mozas que estudaban nas Universidades españolas eran un grupo moi pequeno, apenas chegaban a dez; durante o curso 1900-01 non supuñan máis que o 0,05 por cento do total de alumnado. Unha porcentaxe mínima cando xa pasaran case trinta anos da primeira matrícula feminina, que nos fala do camiño custoso e lento que tiveron que ir percorrendo as pioneiras, unhas mozas moi decididas e dispostas a realizar estudos de Facultade. Tardouse case un século en alcanzar o 50 por cento; unha situación que se produciu en 1988-89, curso no que chegaron a ser o mesmo número que os mozos no conxunto de carreiras universitarias. No caso das profesoras, que obviamente se incorporaron máis tarde, non se conseguiu o mesmo, e o proceso está sendo máis complicado e desigual.

As diferentes xeracións de mulleres foron entrando nunha Universidade cuxa finalidade prioritaria era formar para o exercicio de profesións desempeñadas durante séculos unicamente por homes; e en consecuencia, configuradas en canto á orientación do plan de estudos requirido e ao estilo de exercelas, a partir de criterios e características masculinas; seleccionando os contidos de aprendizaxe, os valores de sentido, e as destrezas de aplicación, desde códigos propios dunha sociedade patriarcal.

Pero no século XXI a comunidade universitaria proxecta unha imaxe moi diferente; as alumnas móvense en torno ao 54 por cento, as profesoras ao 35 por cento, e enriba destes dous grupos, o das mulleres que traballan como persoal de administración e servizos que están cerca do 58 por cento. Unha realidade patente como para que non deban seguir formándose e traballando nunha Universidade moi centrada na transmisión de coñecementos e de estratexias para un mundo laboral “de deseño masculino”, e que ve con naturalidade que as mu-

6. No ano 1900 creouse en España o Ministerio de Instrución Pública y Bellas Artes.

lles se incorporen como alumnas, como profesoras, ou na xestión, sen que iso leve a variar case nada do que constitúe a súa secular cultura institucional.

RESPONDER A ESIXENCIAS DA INVESTIGACIÓN CIENTÍFICA

Igualmente se produciron avances importantes na bagaxe científica que na investigación se enriquece, e as publicacións e docencia difunden. Entre eles, os Estudos das Mulleres —achegamento ao coñecemento que utilizando categorías analíticas e de interpretación que cuestionan e critican unha visión da ciencia obxectiva e neutra contribúe a renovar as disciplinas—, que aínda que representan un campo do saber relativamente recente, demostraron unha gran capacidade de desenvolvemento e de institucionalización nas Universidades. En pouco máis de tres décadas pasouse a unha situación na que están presentes e son recoñecidos nos ámbitos académicos como un novo campo de investigación e de docencia.

A desconfianza deste campo de estudo non é cara á obxectividade ou cara á vixilancia sobre o pensamento exercido pola epistemoloxía, no que esas condicións buscan salvagardar, senón cara á forma concreta de obxectividade que postula, e cara ao uso dos principios e métodos que subxacen no discurso filosófico da modernidade⁷. Como sinaléi noutro lugar:

7. Evelyn Fox Kéller reflexionou nos anos oitenta do século XX sobre como as características sociais asignadas a homes e mulleres condicionaron os obxectivos e os métodos da investigación científica. A obra publicouse en España como Kéller, Evelyn Fox (1991): *Reflexiones sobre género y ciencia*, Valencia, Institució Valencia d'Estudis i Investigació-Edicions Alfons Magnanim, 1991, 191 pp. Tamén outras investigadoras, entre elas Sandra Harding, fixeron xa fai anos revisións críticas ás investigacións realizadas desde ópticas androcéntricas, e analizou enfoques epistemolóxicos feministas como o “empirismo feminista”, que sinala que o problema é a mala ciencia, “o punto de vista feminista”, que se centra na experiencia social das mulleres desde a que se descobre o sesgo masculino da ciencia, ou o “postmodernismo feminista”, que entra no debate acerca dos supostos científicos máis básicos. Cfr. Harding, Sandra (1996): *Ciencia y feminismo*, Madrid, Morata, 239 pp. (2006).

O labor realizado nestes anos produciu reflexión, análise e un novo modo de achegarse aos paradigmas científicos que guiaban o camiño cara ao coñecemento. Ciencia e feminismo, procura do saber e contexto no que este se xera, tradición científica e nova ciencia, son cuestións que levaron a abrir un diálogo, un debate, unha confrontación, sobre o verdadeiro carácter dos saberes historicamente acumulados, e sobre a necesidade dunha redefinición dos mesmos e das visións do mundo que nos transmitiron⁸.

Responder ás esixencias do avance da ciencia reclama contar cos coñecementos aportados por unha investigación que ten en conta ás mulleres; traballos e publicacións que xa garanten neste momento unha base de datos significativos para poder transmitir, e para poder actualizar, as disciplinas universitarias⁹. Porque se alcanzou unha suficiente produción que vai cubrindo ocos da ciencia na que non estaban as mulleres, que vai sacando á luz as súas aportacións, que permite incorporalas ás materias do plan de estudos e a calquera outro espazo científico e social¹⁰.

Foise producindo a normalización dos Estudos da Muller no mundo académico non só a través do desenvolvemento de programas de investigación financiados polas Universidades e por outros organismos científicos, senón tamén coa incorporación de materias específicas aos plans de estudos, coa realización de seminarios e de cursos complementarios, con programas de doutoramento e posgraos, etc. De feito existe unha complexa articulación de programas de estudos organiza-

8. Flecha García, Consuelo (1999): “Género y Ciencia. A propósito dos ‘Estudios de la Mujer’ en las Universidades”, en *Educación XX1*, nº 2, p. 230.

9. Calquera procura bibliográfica que se faga desde estes indicadores devolve unha amplísima produción en moitos países.

10. Así se reclamou no Congreso “Los estudios sobre las mujeres, de género y feministas. Grados y postgrados en el Espacio Europeo de Educación Superior”, organizado pola Secretaría Xeral de Políticas de Igualdade, o Instituto da Muller e a Unidade de Mulleres e Ciencia, e celebrado en Madrid en novembro de 2006.

dos dentro da dinámica universitaria, que incorporan ás mulleres como un elemento central da docencia e da investigación. Dispomos de experiencias de formación neste campo que teñen unha excelente resposta por parte do alumnado; presenza que ademais de proporcionar ao alumnado unha oferta de elección máis ampla no deseño do seu propio currículo, supuxo un paso imprescindible para garantir un desenvolvemento e difusión máis amplo dos coñecementos científicos ao redor das mulleres.

Os temarios desenvolvidos incluíndo esta perspectiva, espertan interese e producen satisfacción a quen teñen a oportunidade de cursalos. A novidade que achegan e a implicación persoal que en moitos casos avivan, non son alleos a esa actitude. É verdade que aínda teñen que refuxiarse en cursos e en materias case sempre optativas ou de libre configuración; é dicir, que o sistema “permite” en canto aceptan ser situadas nas marxes do plan de estudos.

Recoñecer o crecemento alcanzado non significa afirmar que abarca a toda a comunidade universitaria, ou que ten que reflectirse en toda ela coa mesma intensidade. Con todo, esta formulación debe ser coñecida e incorporada nos niveis que cada caso requira e posibilite. Para facelo realidade é necesaria unha formación específica do profesorado universitario.

RESPONDER A NECESIDADES SOCIAIS

Un terceiro factor que xustifica introducir esta perspectiva é dispor dos recursos que permiten responder a unha necesidade social cada vez máis visible.

A traxectoria percorrida por unha banda da poboación feminina da contorna occidental —abarca xa varias xeracións—, desencadeou que a condición persoal e social das mulleres transformouse, tanto no fondo como na forma. Moitos trazos da que se consideraba identidade natural e común, e non poucas das funcións que asumía, conviven hoxe —cando non foron abandonadas— con estilos, desexos e protagonismos moi diferentes.

Por iso é polo que as posturas persoais e as dinámicas sociais están en xeral abríndose a unha mentalidade bastante diferente á hora de concibir e de valorar o mundo de relacións no que interactúan mulleres e homes; polo cal é inevitable esixir unha formación para as xeracións novas que as ensine a vivir de acordo cos cambios que se están a producir.

Os gobernos de cada país, e quen teñen responsabilidades en organismos e institucións de carácter internacional, como recoñecen as repercusións deste cambio, foron pondo á nosa disposición, e seguen facéndoo, recomendacións e normativas que reclaman a evolución de mentalidades e de comportamentos, e que axudan a facelo posible con medidas de acción positiva.

RESPONDER A NECESIDADES DO MUNDO LABORAL / ECONÓMICO

Non é menos obrigado o responder ás esixencias do mercado laboral e do mundo económico, ámbito do exercicio profesional futuro do alumnado universitario. Vemos como o traballo asalariado e o novo contexto europeo apostan decididamente por un horizonte de igualdade ante as oportunidades e obrigacións que ofrece a homes e a mulleres. A condición de cidadanía compartida afecta aos estilos de traballo e á súa influencia na vida persoal, á xerarquía de valores que reflicten as políticas de intervención, á flexibilidade dos horarios, á marxe de adaptación das normas laborais.

Estes requisitos forman parte do conxunto de dereitos recoñecidos en todos os Plans de Igualdade entre mulleres e homes, tanto a nivel autonómico como nacional e europeo. Os cales, entendo deben ser cumpridos sen interpretar a igualdade desde unha perspectiva que busca con demasiada frecuencia achegar ás mulleres aos “privilexios” masculinos; que pon ao home como modelo de referencia de valor e homologación cancelando o feminino.

Cada vez máis esíxense profesionais con preparación en criterios que teñan en conta a homes e mulleres, así como en políticas de igualdade; esta formación debe garantirse dentro da oferta aca-

démica para a obtención do título de grao; e supón, polo tanto, dominio previo en quen teñen a responsabilidade de ofrecela.

ALGÚNS ASPECTOS DA REALIDADE UNIVERSITARIA

Hai que incorporar esta perspectiva na formación do profesorado universitario porque na Universidade conviven opinións, actitudes e dinámicas afectadas aínda por determinadas certezas vinculadas ao sexo das persoas, as cales reducen posibilidades de desenvolvemento persoal e institucional.

Non é fácil desfacerse de modos moi arraigados de concibir o ser muller e o ser home coas limitacións que esa visión esencialista procreaba en ambos os casos. Dun sexismo en conviccións e en actitudes que seguen sen interpretarse como barreira social, artificial, histórica, por parte de quen o sustentan, pois o entenden como consecuencia natural da especificidade biolóxica dun e outro sexo. Este converter as diferenzas persoais en razón do sexo en desigualdade de oportunidades, é o primeiro cambio de postura que hai que reclamar no ámbito universitario; pero ao non ser tan perceptible neste momento hai que axudar a detectar cuns programas de formación que incorporen estes aspectos.

Certas cuestións concretas da actividade académica que se realiza, poden axudar a avaliar a posición na que cada persoa se atopa. Aludo a tres de diferente orde:

— Por exemplo, escoitar a linguaxe utilizada ao dirixirse a grupos tantas veces maioritariamente femininos. Falamos respectando unha construción lingüística aprendida como canónica —así o sinala a Real Academia Española— na que as alumnas, as profesoras, as mulleres non senten incluídas. Tema polémico o da linguaxe, que concentra críticas constantes ao redor de se oculta ou non ás mulleres a través do masculino xenérico; pero que, sen dúbida, reduce ou amplía a concepción da realidade de quen o utilizan e de quen o reciben. Só cando se fala en feminino nunha aula onde os alumnos son minoría, a súa reacción de sentirse incómodos, fainos entender o que produce a situación contraria.

— Analizar se seguimos reflectindo criterios androcéntricos na ciencia que cultivamos e na disciplina que ensinamos, seleccionando e transmitindo un conxunto de coñecementos e un modelo de progreso que non conta coa presenza e achega das mulleres.

O cambio de criterios de valoración do que é cultura, de quen contribuíron ao desenvolvemento da ciencia, do abano de factores que contribúen ao progreso, non se reduce a incluír a algunhas mulleres nun ou outro momento ou lugar. É a propia concepción do científico e o sentido do conxunto de coñecementos o que ten que ser modificado, o mesmo que os criterios de valor que determinan o que a ciencia se asocie a obxectividade —negando ao suxeito que intervéñ—, afastamento cauteloso, pensamento neutro; supón, igualmente, modificar as pautas que definen que problemas son importantes, e as que desaconsellan e evitan unha relación implicante entre quen coñece e o que é coñecido. Cando non existiu, nin existe, unicamente o coñecemento intelectual, abstracto, especulativo, escrito; hai outros moitos modos de coñecer e de crear saber.

— Observar se percibimos violencia, persoal ou allea, nas relacións e se nos desentendemos do que provoca. Violencia manifestada en actitudes de superioridade intimidante, de desconsideración inxuriosa, de acoso intolerable, de asignación inxustificada de tarefas, de control que intimida. Violencia que se pode producir en todas as direccións da rede que se trenza entre profesorado e alumnado; pero dirixida con máis frecuencia cara a alumnas e profesoras.

AS RESISTENCIAS QUE ATOPAMOS

Ante esta posibilidade de cambios e de modificacións pídesse pensar estratexias para integrar perspectivas máis amplas na realidade universitaria, pois diferentes indicadores condúcennos a situacións que son evidencia dun sesgo sexista —dun xeito cada vez máis oculto pero non menos real—, que entorpece o proceso de transformacións aos que os procesos formativos universitarios teñen que contribuír. Pero

non faltan resistencias¹¹ que actúan de rémora, de obstáculo, que son un impedimento para avanzar. Entre elas enumero as seguintes:

— A opinión de que a igualdade xa se conseguiu; así o oímos dicir. Os itinerarios biográficos de miles de mulleres permiten confirmalo. E se aínda falta algo —engádese—, o paso do tempo solucionarao.

— Non se percibe a presenza do sexismo na Universidade. Custa recoñecelo, porque son máis sutís as súas manifestacións, porque se esconden.

— Ou sucede o contrario; o pesimismo ante a dificultade que se comproba para erradicalo, queima moitas enerxías, esperta reaccións que poden resultar desfavorables.

— Séntese certo temor ante formulacións que van afectar a conviccións, a actitudes ou a intereses persoais; que move o status quo de quen crecera pensando que todas as oportunidades lles pertencían.

— Ponse obxeccións aludindo ás dificultades que entraña incluír esta perspectiva na disciplina: rompe a coherencia lograda no programa, imposibilidade de ampliar os contidos por falta de tempo, non querer prescindir de ningún dos anteriores, o engadir unha nova esixencia de actualización, etc.

— Actitude de sospeita ante a imaxe que teñen do feminismo, do que non aceptan algunhas das formas de argumentar e de presentarse, e que se sabe está na orixe das propostas. O identificalo co que ten de reivindicación feminista pon en garda, pois non se acepta a incursión dese movemento social e desa práctica política, o que teña cabida no facer académico, xa que a súa forza —pensan— pode velar outros discursos prevalentes.

11. Este é un dos aspectos nos que se detén a profesora Mariña Fontes-Guerra nunha das súas investigacións sobre formación inicial do profesorado. Cfr. “La coeducación en la formación inicial del profesorado. Informe de investigación”, en Blanco, Nieves (coord.) (2001): *Educación en femenino y en masculino*, Madrid, UJA-Akal, pp. 41-58.

— Quizais inflúe tamén o que esta formulación sexa defendida maioritariamente por profesoras, unidas dunha ou outra forma nun pensamento, nunha palabra, nuns desexos de mulleres e, precisamente por iso, sen recoñecemento suficiente do seu valor, da súa importancia, da súa oportunidade.

— As repercusións que ten un cambio para o que hai que “ampliar” a propia especialidade, acollendo novos indicadores na lectura da realidade que se estuda, abríndoa a proxectos de carácter interdisciplinar.

— A vontade de non perder a obxectividade recoñecida á ciencia, pois ao incorporar o xénero como categoría de análise seguramente —opínase—, levará a caer nun certo “adoutrinamento” debido á falta de fundamentación teórica dos saberes que se incorporan.

Sendo conscientes destas resistencias e da dificultade engadida que incorporan, estanse a facer imprescindibles, con todo, iniciativas de formación, en primeiro lugar para non contribuír a uniformar, a homologar, agora tamén ás mulleres, cun modelo de ciencia e de sociedade de perfís androcéntricos, renunciando ao enriquecemento que achega a diferenza e a diversidade, neste caso feminina.

— E ademais, porque traballar con esta perspectiva beneficia non só ás mulleres, senón tamén aos homes.

— Porque se a tarefa universitaria é de formación, non pode prescindir do que ten que ver con transformar, con mellorar, e desde logo co compromiso de dar respostas ás novas demandas sociais.

EN QUE DEBEMOS DETERNOS

Se a docencia e a investigación universitaria han de ser postas, como xa sinalei antes, ao servizo dunha formación persoal e dunha mellora social que teñan en conta: como afecta aos modelos de identidade —de ser e de estar no mundo— que perciben mulleres e homes, como axudan a evitar estereotipos e prexuízos —aquí en razón do sexo—, como xera coñe-

cementos, actitudes, valores e comportamentos para un desenvolvemento íntegro de cada persoa no mundo laboral, na vida familiar e social, e na participación cidadá, deberíamos preguntarnos sobre os contidos que propomos, a ciencia e a sociedade a que contribúen, como se imparten, que tipo de formación docente requiren, que recursos demandan, etc.; todo iso que forma parte dun deseño curricular flexible e de calidade.

E neste contexto, deternos nos seguintes núcleos de observación:

a) Na nosa forma de pensar e nos nosos sentimentos acerca das presenza femininas en tantos ámbitos da sociedade, cun protagonismo crecente sabendo que:

— Moitos homes quizais pensen que as mulleres chegaron demasiado lonxe en pouco tempo, que os cambios se produciron con demasiada rapidez.

— Á maior parte das mulleres seguramente lles gustarán estas novas posibilidades de elección para as súas vidas, aínda que están pagando un alto prezo (maternidade, xornadas interminables, tempo persoal, etc.).

— Moitos homes e mulleres coincidirán na mesma opinión, e intercambian os logros alcanzados, as dúbidas razoables, as dificultades pendentes.

— Desde calquera destas posturas, sería conveniente revisar o que é a nosa propia experiencia en relación con estes cambios, e as ideas, razóns e argumentos de que dispomos para dialogar nunha situación de protagonismo feminino non de todo esperada.

b) No modo de atender, de dirixirnos e de relacionarnos coas alumnas e os alumnos:

— As expectativas que temos e proxectamos sobre o noso alumnado, cando son mozos ou cando son mozas.

— Se a comunicación verbal que utilizamos na aula, en avisos e orientacións escritas, en rótulos, carteis, formularios, etc. visibiliza só a un grupo.

— O tempo que dedicamos a preguntas, respostas, dúbidas, orientacións das alumnas, e dos alumnos.

c) Respecto dos contidos de aprendizaxe:

— Se filtramos as tradicións científicas restritivas, apoiadas unicamente na obxectividade e neutralidade afeitadas.

— Se visibilizamos e recoñecemos as achegas das mulleres, valorando a experiencia e a práctica xunto ao pensamento teórico, como fonte de saber.

— Se explicamos a ausencia de mulleres en moitos ámbitos de actividade humana, da historia, ou de espazos sociais.

— Se facemos explícito o nome completo da autora ou do autor das fontes ás que remitimos para visibilizar a autoría feminina nas diferentes ciencias; un modo de recoñecer a súa autoridade no ámbito académico. “Tan importante como coñecer é recoñecer” afirmaba a filósofa Amelia Valcárcel en 1997¹².

— En definitiva, se revisamos e interrogamos ás diferentes disciplinas con novos criterios, se utilizamos esquemas interpretativos distintos, se pomos a disposición do alumnado novos coñecementos que inclúan —neste caso— os que ofrece xa a ampla bibliografía sobre Estudos das Mulleres. Ela está pondo de manifesto a importancia do tema e a imposibilidade de solaralo.

d) En relación coa selección de contidos, que reflicte a parte da ciencia e da realidade que o profesorado considera fundamental —a partir do criterio que utiliza para facela—, ter en conta que:

— Con ela non só se dá a coñecer unha disciplina, senón tamén unha imaxe do mundo, da súa evolución, de quen contribuíron a iso, de que temas se consideran importantes e cales menos, etc.

12. Valcárcel, Amelia (1997): *La política de las mujeres*, Madrid, Cátedra-Instituto de la Mujer, p. 83.

— Afecta á construción de identidades, ao ofrecer modelos e referencias que, ben reproducen sesgos e estereotipos, ou ben favorecen miradas máis amplas ás persoas e ao mundo.

- e) E igualmente hai que deterse no estilo de relacións que creamos:
- Se está marcado polos sentimentos de temor que podemos espertar, ou polas actitudes de respecto que cultivamos.
 - Se é froito do recoñecemento ao que a outra persoa é, ou se deixamos percibir unha sensación de dependencia, de dominio, de superioridade.
 - Se se reflicte este estilo na nosa valoración de alumnas e alumnos, nas avaliacións, no ánimo e apoio que proporcionamos.

ALGUNHAS PROPOSTAS CONCRETAS DE ACCIÓN

Poden variar en cada Universidade dependendo das características específicas da súa realidade interna e do contexto de relacións. Un diagnóstico previo das condicións concretas nas que se atopa unha universidade facilita decidir as propostas a implementar. Hai algunhas que xa o fixeron, e que ata dispoñen dun plan de acción organizado¹³.

Como en calquera outro proceso de intervención, hai unha secuencia que acompaña e guía ata alcanzar o obxectivo:

- Sensibilizar, mover o ánimo e o afecto do profesorado, cara a esta perspectiva é o punto de partida, pois aínda non se recoñece como un dos puntos que hai que abordar entre as cuestións profesionais. Esta sensibilización espertará a vontade de entrar no que achega de innovación e de mellora se se incorpora ao traballo docente, investigador e de xestión.

13. Sinalo, entre outros: Pérez-Fuentes, Pilar- Andino, Susana (2003): *Las desigualdades de género en el Sistema Público Universitario Vasco*, Vitoria, Instituto Vasco de la Mujer, 185 pp.; Universidade Autónoma de Barcelona (2006): *Primer Plan de Acción para la Igualdad entre Mujeres y Hombres en la Universidade Autónoma de Barcelona: Bienio 2006-2007* [Recurso electrónico en líña], Barcelona, Universidade.

- Coñecer o que pasa e tomar conciencia, observando os mecanismos explícitos e ocultos das “relacións académicas” que limitan a formación e oportunidades de alumnas e alumnos, de profesoras e profesores, do persoal de administración e servizos.
- Diagnosticar e establecer as necesidades concretas de formación neste tema, suscitando o interese por esta renovación e polos beneficios que reporta¹⁴.
- Analizar as resistencias persoais e colectivas do profesorado. ¿Cales e como se poden superar?
- Actualizar a bagaxe de coñecementos, familiarizarse con novos conceptos, desenvolver as actitudes e adquirir as destrezas metodolóxicas que permitan levar á práctica a renovación buscada.
- Incorporar ao alumnado á reflexión sobre as restricións que os modelos androcéntricos lle imponen. Que tamén observen, que sinalen situacións a superar, e participen nas propostas para solucionarlas.
- Decidir en cada Universidade medios propios, ademais de colaboracións con outros organismos e asociacións, que faciliten o traballo en liñas conxuntas de intervención.

A MODO DE SÍNTESE

Esta formación específica, incardinada dentro dun proxecto máis amplo no que debe estar implicado o profesorado, debe poder realizarse nas seguintes condicións:

14. En relación ao profesorado universitario, Cfr. Mayor Ruiz, Cristina (2003): “Dinámicas formativas para la docencia universitaria”, en Idem (coord.): Enseñanza y aprendizaje en la educación superior, Barcelona, Octaedro, pp. 181-207. E cun carácter máis xeral, Cfr. Jaramillo Guijarro, Concepción (1999): *Formación del Profesorado: Igualdad de Oportunidades entre Chicas y Chicos*, Madrid, Instituto de la Mujer, 75 pp.; Colectivo Ioé (2004): *Baterías de Indicadores para analizar la Formación del Profesorado en Igualdad de Oportunidades. Propuesta para la aplicación*, Madrid, Instituto de la Mujer, 246 pp.; Padilla Carmona, María Teresa-Moreno Sánchez, Emilia-Vélez González, Enrique (2005): “Elaboración de una Escala de Actitudes del Profesorado Hacia el Género y la Igualdad”, en Espacios de Género. Sevilla, Alfar, pp. 157-168; y Bolaños Muñoz, Lucy Mar (2006): *La formación del profesorado desde la perspectiva de género*, Cali, Universidad de Cali, 169 pp.

1. Estar incorporada na política de acción institucional da Universidade.
2. Ser recoñecida, promovida, valorada dentro dos incentivos e recursos a disposición da comunidade universitaria.
3. Integrar nas súas propostas coñecementos que afecten ás disciplinas, e igualmente ao modo de transmitilas.
4. Entenderse como responsabilidade persoal e como proxecto de grupo, pois responde a necesidades individuais —de desenvolvemento e intereses persoais—, e a necesidades e compromisos institucionais.

BIBLIOGRAFÍA

- Bolaños Muñoz, Lucy Mar (2006): *La formación del profesorado desde la perspectiva de género*, Cali, Universidad de Cali.
- Colectivo Ioé (2004): *Baterías de Indicadores para analizar la Formación del Profesorado en Igualdad de Oportunidades. Propuesta para la aplicación*, Madrid, Instituto de la Mujer.
- Comisión de las Comunidades Europeas: *El papel de las universidades en la Europa del conocimiento*. Bruselas, 05.02.2003. COM/58.
- Flecha García, Consuelo (1999): “Género y Ciencia. A propósito de los ‘Estudios de la Mujer’ en las Universidades”, en *Educación XXI*, nº 2, pp. 223-244.
- Crf. Freixas, Anna- Fuentes-Guerra, Marina-Luque, Bárbara (2006): “Formación del profesorado y diferencia sexual”, en *Revista Fuentes*, nº 7.
- Fuentes-Guerra, Marina (2001): “La coeducación en la formación inicial del profesorado. Informe de investigación”, en Blanco, Nieves (coord.): *Educación en femenino y en masculino*, Madrid, UIA-Akal, pp. 41-58.
- Harding, Sandra (1996): *Ciencia y feminismo*, Madrid, Morata, 239 pp. (2006).
- Jaramillo Guijarro, Concepción (1999): *Formación del Profesorado: Igualdad de Oportunidades entre Chicas y Chicos*, Madrid, Instituto de la Mujer.
- Kéller, Evelyn Fox (1991): *Reflexiones sobre género y ciencia*, Valencia, Institució València d’Estudis i Investigació-Edicions Alfons Magnanim, 1991.
- Knight, Meter T. (2005): *El profesorado de Educación Superior. Formación para la excelencia*, Madrid, Narcea.
- Ley Orgánica de Universidades (BOE núm. 89, Viernes 13 abril 2007).
- Mayor Ruiz, Cristina (2003): “Dinámicas formativas para la docencia universitaria”, en Idem (coord.): *Enseñanza y aprendizaje en la educación superior*, Barcelona, Octaedro, pp. 181-207.
- Monereo, Carles-Pozo, Juan Ignacio (2003): *La universidad ante la nueva cultura educativa*, Madrid, Síntesis.
- Padilla Carmona, María Teresa-Moreno Sánchez, Emilia-Vélez González, Enrique (2005): “Elaboración de una Escala de Actitudes del Profesorado hacia el Género y la Igualdad”, en *Espacios de Género*. Sevilla, Alfar, pp. 157-168.

- Pérez-Fuentes, Pilar- Andino, Susana (2003): *Las desigualdades de género en el Sistema Público Universitario Vasco*, Vitoria, Instituto Vasco de la Mujer.
- Universidad Autónoma de Barcelona (2006): *Primer Plan de Acción para la Igualdad entre Mujeres y Hombres en la Universidad Autónoma de Barcelona: Bienio 2006-2007* [Recurso electrónico en línea], Barcelona, Universidad.
- Valcárcel, Amelia (1997): *La política de las mujeres*, Madrid, Cátedra-Instituto de la Mujer.
- Zabalza, Miguel A. (2002): *La enseñanza universitaria*. El escenario y sus protagonistas, Madrid, Narcea, pp. 146-169.
- Zabalza, Miguel A. (2003): *Competencias docentes del profesorado universitario. Calidad y desarrollo profesional*, Madrid, Narcea.

A ESCOLA E AS NENAS QUE VIÑERON DE LONXE¹

DOLORES JULIANO

*Mantenlos más allá de tus fronteras,
déjalos que se mueran,
si es preciso,
a los que sueñan,
a los que no buscan
más que luz y verdad,
a los que deberían ser humildes
y a veces no lo son, así es la vida.*

As distintas sociedades que se inclúen no contorno do Mediterráneo foron desde fai moito tempo entidades complexas, que integraron un número importante de diferenzas culturais, de orixe étnica e de clases sociais. Cruzando estas categorías, as construcións de xénero aumentaron a complexidade, propoñendo comportamentos diferenciados para homes e mulleres. Estes comportamentos ademais diferéncianse segundo as franxas de idade.

Pese a toda esta diversidade real, os imaxinarios identitarios tenderon a considerar as sociedades como homoxéneas, e relacionaron a diversidade só con algúns grupos: os que tiñan tradicións relixiosas diferentes (como musulmáns ou xudeus), os estigmatizados (como é o caso dos xitanos) ou os de incorporación recente (como os e as inmigrantes).

Esta construción da identidade, dun “nós” presuntamente homoxéneo e consolidado a través da historia, ameazada pola irrupción de “outros”, que poñen en perigo esa construción é a que predomina nas

1. Unha primeira versión deste artigo foi presentada en el 1 Congrès Internacional d’Educaió a la Mediterránea. Palma de Mallorca, maio de 2006.

interpretacións xenófobas, e a que dá pé a que se considere á inmigración un fenómeno preocupante, relacionado coas interpretacións alarmistas de “choque entre culturas”. Estas interpretacións, propagadas polos medios de comunicación, teñen un reflexo no público xeral. Segundo unha enquisa da revista *Cuadernos de Información Económica* (información xornalística do 14 maio 2006) en diversas comunidades autónomas, como son Baleares, Cataluña, Valencia e Murcia, a maior preocupación da cidadanía é a da inmigración, superando a súa percepción como problema aos temores fronte ao paro, a falta de vivenda e a inseguridade. Este non é un resultado casual. O barómetro de opinión do CIS de decembro de 2006 (publicado en xaneiro 2007) sinalan que na enquisa realizada en toda España, o problema que máis preocupa aos españois é o paro (42,1 por cento) seguido de preto pola inmigración (38,3 por cento) a bastante distancia da vivenda (29,8 por cento), o terrorismo (27,1 por cento), a seguridade cidadá (21,1 por cento) e os problemas económicos (15,5 por cento). A condición de artefacto construído desta preocupación faise evidente no mesmo informe, cando a pregunta é sobre como estes problemas afectan persoalmente aos enquisados. Aquí pódese ver que a vivenda (23,6 por cento) e o paro (21,7 por cento) teñen incidencia real na vida dos cidadáns, mentres que só o 12,3 por cento recorda ter algún tipo de problemas relacionados cos inmigrantes. É dicir que nos atopamos ante unha situación que se pensa como un problema, aínda que non se materialice en conflitos reais.

Ese é un terreo abonado para as actitudes xenófobas e racistas, e tamén as enquisas dan conta desta deriva da opinión pública. No informe de 2005 de SOS Racismo, constátase que o racismo foise consolidando en España a partir de que as diferentes leis de estranxeiría legalizaron a discriminación. Do ano 1996 ao 2004, o racismo aumentou dun 8 por cento ao 32 por cento da poboación nativa. Isto tradúcese en condutas individuais, pero ten certo nivel de organización, xa que existen máis de 400 páxinas web racistas en castelán (SOS Racismo 2005).

O máis preocupante é que os mozos comparten os prexuízos, que poden transformarse en condutas discriminatorias dentro da aula con

respecto a nenos e nenas doutras orixes étnicas ou doutra cor de pel. Nunha enquisa realizada en 1997 entre mozas entre 15 e 29 anos, constatouse que o 41 por cento cría que a inmigración é máis ben negativa, o 27 por cento a consideraba máis ben positiva. O 49,5 por cento cría que no caso de España tiña máis inconvenientes que vantaxes (ademais un 5,8 por cento pensaba que só ten inconvenientes). Complementando o cadro, unha das migracións máis numerosa, a marroquí, é a que producía maior desconfianza. (Moral and Mateos 1999).

Aínda que é certo que esta actitude xeral de receo, producida precisamente entre as persoas que comparten a actividade diaria da aula, acompañábase na enquisa dun rexeitamento explícito das prácticas xenófobas e racistas, tamén é verdade que na escola, os epítetos racistas afloran cando se producen conflitos. Algúns dos nenos e nenas vítimas de “bulling” teñen pel escura ou unha orixe étnica diferente. Tamén se recorre á condición de fillos e fillas de inmigrantes, para humillar ou negar pertenza en caso de conflitos puntuais, utilizando a palabra “mouro” ou “negro” como insulto. Pero non sería xusto magnificar o significado destes casos. Pode considerarse que en moitas escolas o nivel de conflictividade é bastante elevado, e estas manifestacións non difiren demasiado doutros ataques que se realizan entre os nenos e que utilizan como elemento de agresión calquera especificidade física ou de conduta. Así algúns estudos sinalan que é a convivencia xeral a que está deteriorada, e que as agresións a fillos e fillas de inmigrantes non son as máis frecuentes (Franzé Mundanó 2002; Serra i Salamé 2001; Serra i Salamé 2002).

Pola súa condición económica e laboral precaria, os estranxeiros provenientes do mundo pobre, tenden a fixar a súa residencia en áreas periféricas ou en barrios con malas condicións de habitabilidade, polo que os seus fillos e fillas asisten na maioría dos casos a escolas públicas de áreas degradadas, onde os desafíos e as carencias son múltiples. Nestas condicións, resulta fácil facer responsable á presenza destes “outros” dos distintos conflitos que se producen, e reclamar á institución escolar que solucione o problema evitando a contaminación por calquera das dúas vías: ou asimilando aos fillos e fillas dos recentemente

chegados, ou “respectando a súa especificidade” é dicir, manténdoos en guetos étnicos. Pero ambas opcións xeran os seus propios problemas, porque parten do suposto erróneo da existencia de diferenzas esenciais entre a cultura portada polos inmigrantes e a da sociedade de acollida, e da presunción de que esta diferenza é en si mesma un obstáculo á convivencia.

As propostas pedagóxicas, como a percepción social xeral, adoitan ampliar imaxinariamente a diferenza cultural, e pasar por alto os moitos elementos que as persoas de diferentes orixes culturais comparten, así como o importante camiño cara á converxencia que teñen percorrido as persoas inmigrantes, desde a súa decisión de abandonar a súa terra de orixe, ata a súa adquisición de instrumentos de comunicación e convivencia na sociedade de acollida.

Coas persoas integrantes doutras tradicións culturais temos sempre moitas cousas en común, debaixo da aparencia de diversidade. Así o recoñecía a autora dunha novela policial:

“Cando un vive noutro país... non importa o estraño que poida parecer todo ao principio, o caso é que tras un curto período as súas xentes convértense en compatriotas, e as súas penas e as súas risas aféctanche humanamente. Todo canto nos diferencia no mundo non é máis que unha sombra, se o comparamos co que nos asemella” (Perry 1999, 107).

Pero este subliñado dos elementos comúns, non é a interpretación máis frecuente. Hai unha tendencia, moi arraigada, a ler como diferenzas culturais antagónicas o que son particularidades físicas (como a cor de pel) ou hábitos pouco significativos, como as diferentes formas de vestir. A estas pequenas diferenzas asígnaselles unha importancia desmesurada e adóitase crer que implican barreiras insalvables á comunicación. Así, reemprazouse o vello racismo por unha construción que esencializa as diferenzas étnicas, nun proceso que se denominou “fundamentalismo cultural” (Juliano 1998; Provansal 1998; Santamaría and Pracer 1998; Taguieff 1987). A asignación de diferenzas non é, con todo, homoxénea, e materialízase en prexuízos particulares referentes a distintos grupos étnicos ou a sectores específicos

dos mesmos, como novos ou mulleres, que por ese motivo requiren unha análise apropiada.

XÉNERO E INMIGRACIÓN

A pregunta sobre se o xénero é unha variable significativa a ter en conta na análise dos procesos de inmigración tardou en suscitarse, pero a súa importancia parece innegable. Isto débese non só ao peso cuantitativo das mulleres inmigrantes, senón tamén a que constitúen un sector especialmente sensible ás políticas que se desenvolven respecto diso e porque a súa inclusión obriga a variar os modelos de análises usadas e as estratexias deseñadas sobre o tema.

Referente á súa cantidade, os datos do Padrón Municipal de Habitantes do 2003, sinalan que o 46,9 por cento das persoas estranxeiras que hai no Estado, son mulleres. Ademais, os dous países de maior procedencia de inmigrantes (Ecuador e Colombia) aportan unha porcentaxe de mulleres superior ao de homes. Esta presenza ten consecuencias noutras variables, tales como a taxa de natalidade, que tende a manterse polo aporte que significan as nais inmigrantes. Así, o 6,2 por cento dos nados en España no ano 2002, eran fillos de nais estranxeiras, aporte superior ao peso demográfico destas mulleres, que era só do 2 por cento.

Pese á contía e importancia do fenómeno, que ten como consecuencia tamén un 5, 45 por cento de matrimonios mixtos, e un importante crecemento de poboación infantil estranxeira ou nacida no país de proxenitores inmigrantes, o seu estudo e análise non correu paralelamente. Esta invisibilidade do proceso non é un fenómeno local, senón que se corresponde a unha percepción (a unha falta de percepción) xeneralizada. Só na década dos oitenta comezan a incluírse sistematicamente nas investigacións sobre inmigración apartados en relación coas mulleres. Con todo, nos primeiros estudos, o interese céntrase nas consecuencias da migración masculina sobre “as mulleres que quedan detrás” (Meillasoux 1978). Tamén as dúas compilacións de traballos realizadas pola UNESCO na década dos 80 tratan sobre este tema. Só

lentamente vaise facendo visible o feito de que as mulleres, non só se ven afectadas pola migración masculina, senón que emigran á súa vez. Isto produciu unha bibliografía específica en España a partir da década de 1990 (Colectivo Ioé 1991a; Colectivo Ioé 1991b; Colectivo Ioé 1998) (Colectivo Ioé 2001) (Gregorio GIL 1996; Gregorio Gil 1998) (Juliano 1996; Juliano 2000; Parella Louro 2004; Ribas Mateos 1999; Solé 1994).

Con todo, salvo nalgúns traballos centrados especificamente no tema, cando se inclúen as mulleres inmigrantes nas investigacións xe-ras, adóptase con frecuencia unha perspectiva vitimista que fai que se subliñen sistematicamente a explotación e os enganos dos que poden ser vítimas, máis que as estratexias que elas mesmas desenvolven.

Esta visión sesgada do movemento migratorio feminino vese facilitada por un conxunto de ideas preconcebidas que pesan tanto sobre as persoas que fan as investigacións como sobre as que as len. Reforzando a visión androcéntrica, moitos autores que se ocupan dos desprazamentos de poboación subliñan os aspectos negativos que afectan á migración feminina, como elementos diferenciadores con respecto á masculina. Isto implica unha visión parcial da migración feminina, que oculta algúns aspectos específicos destes procesos.

Con todo, hai polo menos tres tipos de desprazamentos de residencia que resultan específicos das mulleres e que non admiten as lecturas en términos dos modelos de migración masculina. Todos eles son de gran magnitude.

En primeiro lugar temos o desprazamento producido estruturalmente pola patrilocalidade, que obriga ás mulleres da maioría das culturas a fixar a súa residencia de casadas nun ámbito diferente do seu fogar de nacemento. Poucos traballos sobre migración teñen en conta esta mobilidade. Con todo este desprazamento espacial e de lealdades foi a base para que moitas culturas desen ás nais dos seus cidadáns o estatus de estranxeiras, coincidindo nesta categoría legal cos homes inmigrantes doutras zonas.

En segundo lugar temos a migración económica a partir da asignación social de tarefas específicas por sexo, e a diferente distribución

da herdanza. O abandono das zonas rurais, protagonizado preferentemente polas mulleres, é o máis significativo. É evidente que neste último caso os homes tamén emigran, pero as motivacións e a incidencia demográfica por sexos é distinta. Razóns económicas e os privilexios en materia de herdanza da terra fan que moitos homes permanezan en zonas rurais, que en cambio son masivamente abandonadas polas mulleres que buscan nas cidades traballo no sector servizos e mellores condicións de vida. As *amas de cría* desde mediados do século pasado e as criadas ata a actualidade, dan conta en España desta tradición, que baleirou primeiro áreas rurais de montaña, onde os homes envellecen sen atopar compañeira, para transformarse finalmente en movementos trasatlánticos de grande amplitude demográfica. A invisibilidade deste amplo fenómeno débese en parte a que os traballos a que se dedican preferentemente as mulleres, realízanse sen contrato e por conseguinte non figuran habitualmente na documentación. Este é o caso de gran parte das actividades do sector servizos, desde o traballo doméstico ao coidado de criaturas e persoas anciás ou doentes, ou o traballo sexual.

As dificultades para documentar desde o punto de vista laboral a migración feminina, mantéñense ata a actualidade. No informe do Ministerio de Traballo e Asuntos Sociais de 2003, o 35,63 por cento dos traballadores estranxeiros con alta na seguridade social eran mulleres, que dispuñan tamén do 35 por cento dos permisos de traballo, é dicir que as mulleres como traballadoras, estaban subrepresentadas nun 12 por cento, con respecto á súa presenza como inmigrantes. Aínda que algúns dos sectores que empregan mulleres están sendo regularizados, como é o caso dos fogares que empregan persoal doméstico, e que se incrementaron nun 0,7 por cento segundo a Enquisa de Poboación Activa do Instituto Nacional de Estatística do último trimestre do 2004, resulta evidente que esta visibilidade non abarca a totalidade do traballo feminino inmigrante.

Un terceiro tipo de migración específica é a que está constituída por mulleres con estatus desvalorizado nas sociedades de orixe, ou con aspiracións incompatibles coas normas tradicionais, ás que se po-

dería chamar (facendo moi ampla a conceptualización) refuxiadas por motivos de xénero. Fuxitivas de matrimonios indesexados, repudiadas, prostitutas, nais solteiras e vítimas ou ameazadas de agresións sexuais, integran este grupo. As guerras, as ditaduras e en xeral os sistemas patriarcais xeran longas listas de desprazadas que refán as súas vidas en lugares diferentes dos do seu nacemento. Moitas veces, cando as posibilidades de sobrevivir autonomamente con traballo asalariado están moi sesgadas por elaboracións de xénero e cando a sociedade de orixe non brinda ámbitos lexítimos para algunhas mulleres, estas pensan en conseguir novos horizontes fóra do seu ámbito de orixe.

Ademais destas motivacións específicas, as mulleres emigran tamén por motivacións económicas semellantes ás dos homes, por reagrupamento familiar e por promoción persoal, fundamentalmente a través de proxectos de estudo e de capacitación.

Pero que os motivos coincidan non significa que coincidan as interpretacións que se fan dos mesmos. No caso da migración feminina predomina unha versión sesgada, que presenta ás viaxeiras como vítimas indefensas, sempre enganadas e explotadas por delincentes dos seus propios países de orixe. Esta criminalización ten un dobre efecto. Disimula o feito de que o caldo de cultivo das mafias e outras organizacións de delincentes que se lucran coa emigración está constituído polas lexislacións represivas do fenómeno migratorio, que fan moi difícil a migración legal, e evita que a discusión se centre nos cambios de políticas que hai que facer nas sociedades de acoillida. Ademais apóiase en prexuizos que impiden ver que a explotación e os riscos estanos a sufrir homes e mulleres.

Os principais prexuizos respecto diso son:

- Sobre os roles de xénero, onde se subliña a agresividade masculina e a pasividade e debilidade femininas.
- Sobre a mobilidade espacial, onde se tende a ver aos homes como viaxeiros e aventureiros e ás mulleres como estáticas e ligadas ao fogar.

- Sobre as actividades, onde se consideran traballo os que realizan os homes, e non se consideran traballos as tarefas de coidado e mantemento que realizan as mulleres.
- Sobre a capacidade de protexerse, onde se considera que os homes saben solucionar os seus problemas e as mulleres necesitan protección para non ser enganadas e explotadas.

Estes prexuízos súmanse aos xenerais sobre o Terceiro Mundo e dan por resultado unha linguaxe xornalística en que se fala de trata e escravitude só para referirse ás mulleres que emigran, e unhas políticas que non teñen en conta a especificidade das súas contribucións e existen contratos laborais para optar pola legalización, aínda que a maioría dos traballos que realizan as mulleres inmigrantes sexan tradicionalmente realizados sen cumprir con ese requisito (servizo doméstico, coidado de persoas anciás ou doentes, atención de criaturas, prostitución).

Deste xeito, as mulleres inmigrantes ven condicionadas as súas opcións laborais polos problemas non resoltos da sociedade de acollida. O traballo feminino non só esta peor pago e goza de menos prestixio social que o masculino, senón que goza de menor protección legal, realízase sen contrato na maioría dos casos e carece de normativas que garantan que se traballe en condicións aceptables. Este tipo de ocupación desregularizada nos seus chanzos máis baixos: servizo doméstico, coidado de criaturas, de persoas anciás e/ou doentes, limpeza por horas, prostitución, etc. é o único que queda ao alcance das traballadoras inmigrantes (Parella Louro 2002); (Juliano 2004). No imaxinario colectivo isto vese como unha consecuencia do baixo perfil laboral e educativo que se presupón nas migrantes; con todo, estas adoitan ter capacidades laborais e formación profesional que lles permitirían optar por traballos mellor cualificados. Os traballos sen contrato que se lles ofrecen supoñen estruturalmente, ademais, ilegalidade e indefensión ante mafias e mediadores sen escrúpulos, co que favorecen obxectivamente a explotación e indirectamente o desenvolvemento de estereotipos discriminadores.

Aquí a visión é claramente pexorativa, e como sinala Gil Araujo, tendemos a velas como vítimas:

- Da súa cultura, dos seus maridos, da ignorancia, delas mesmas.
- In-capacitadas.
- Dependentes
- Sumisas
- Tradicionais
- Subdesenvolvidas
- Portadoras dunha desvalorización con respecto á feminidade europea encarnada en valores como:
 - Capacidade
 - In-dependencia
 - Modernidade
 - Desenvolvemento
 - Educación
 - Dinamismo
 - Emancipación (Gil Araujo 2004)

Así, algunhas filósofas occidentais chegan a suxerir que as mulleres inmigrantes (fundamentalmente as musulmás) necesitan facer a súa revolución ilustrada, para poder obter os dereitos e liberdades de que gozan as súas irmás europeas. Esta mirada, que ve toda diferenza como atraso comparativo, é máis propia da ideoloxía do século XIX, que colocaba a todos os pobos nun continuo que ía desde o salvaxismo ao progreso, e preconizaba unha liña única de desenvolvemento ascendente, que dunha teorización do século XXI, cando se asumiu o pensamento complexo (Morin 1982; Morin 1996) e acéptase que o desenvolvemento colectivo e o individual poden seguir múltiples camiños.

A ESCOLA ANTE AS NENAS FILLAS DE INMIGRANTES

Ante a valoración xeral, que asigna características especialmente negativas ás mulleres do Terceiro Mundo, propóñense á escola obxec-

tivos diferentes, segundo se trate de nenos ou nenas descendentes da inmigración. No primeiro caso, os obxectivos varían entre incluílos na sociedade de acollida ou mantelos ligados á identidade étnica de orixe. No caso das nenas, especialmente das musulmás, preténdese facelas subverter esa identidade. Asimíllas vese como un propósito que pasa por occidentalizalas. Non no sentido de darlles instrumentos para o seu propio desenvolvemento individual, senón como unha estratexia que lles permita superar os déficits que se lles atribúen.

Non é casual que os conflitos reais que se producen na escola entre alumnado de diversas orixes estean protagonizados por nenos que se enfrontan, rifan ou se insultan, pero os conflitos teóricos, os que se discuten e dan lugar a comentarios xornalísticos e ata a medidas lexislativas, céntranse nas nenas, que non causan ningún problema nas aulas. O caso máis coñecido é o debate sobre o uso do pano en Francia, que se estendeu a Inglaterra este ano.

A escola pode propiciar a igualdade de oportunidades desde a diferenza de puntos de partida, pero, como sinala Alcalde, isto non é suficiente se a contorna non brinda posibilidades laborais e de recoñecemento social equivalentes (Alcalde Campos 2005) e isto non só non se produce se comparamos os alumnos nativos cos fillos dos inmigrantes, senón que a diferenza de ofertas de estatus e de traballo é aínda maior se miramos o horizonte laboral previsible para o futuro de nenas e nenos.

Aínda que se mantén no mundo o problema da falta de escolarización da infancia, e hai 120 millóns (65 de nenas e 56 de nenos) que non dispuxeron de escola primaria, o que xustifica que a UNICEF considerase entre as súas prioridades para o período 2000-2005 a educación das nenas, tamén é certo que en todo o mundo creceu a educación deste sector, e que a brecha entre a educación das raparigas e os raparigos tende a diminuír. Así nos países de África do sur e do Sáhara, as porcentaxes de escolarización en educación secundaria son do 29 por cento para os mozos e do 23 por cento para as mozas (Ochaíta and Espiñenta 2006) En América Latina, o Caribe e os Estados Bálticos esta taxa é idéntica para ambos sexos, mentres que nos

países industrializados as mozas superan en número aos seus compañeiros (UNICEF 2003).

É evidente que en todo o mundo as mulleres tomaron conciencia das vantaxes de promoción laboral e social que representa o sistema educativo, e que aceptaron o desafío de escolarizarse e escolarizar ás súas fillas. Esta opción ten consecuencias cando se producen procesos migratorios. Así algúns estudos sinalan que a inserción no sistema educativo das nenas fillas de inmigrantes do Magreb realízase sen problemas, pero con dificultades sociais. Os inconvenientes maiores na escolarización das nenas son o abandono temperán e o absentismo, pero se se superan, os seus logros escolares son satisfactorios. Por exemplo, en Auvernia as raparigas norteafricanas son enviadas á escola menos que os seus irmáns pero teñen mellores logros. Así o comproba un estudo local: “Dez nenas chegaron ao último curso e tres obtiveron o bacharelato, dos cincuenta varóns (da mesma orixe), só tres chegaron a este nivel” (Boukhobza 1995). Pero este logro escolar desencadea opcións autónomas non sempre compartidas polos proxeitores. A mesma autora acota: “Ademais todas as raparigas que se graduaron de bacharelatos ou que alcanzaron ese nivel, marcháronse das súas casas e viven unha vida diferente”. O 16 por cento das rapazas deron o portazo e os pais non queren nin oír falar delas: son a vergonza da familia e da comunidade” (201). Parece ser que a escolarización permítelles desenvolver con maior facilidade proxectos autónomos, non sempre compartidos polas súas familias.

No caso das nenas procedentes do Terceiro Mundo, non todo son inconvenientes, moitas delas parecen dispoñer dos recursos intelectuais e as habilidades sociais suficientes para sacar proveito dos elementos que teñen ao seu favor e minimizar os riscos dos que teñen en contra. O cada vez maior acceso de alumnas provenientes do sector da migración aos niveis medios e altos do sistema educativo confirma esta idea.

Esta conflictiva asunción da autonomía a través do sistema educativo resulta confirmada pola creación do movemento “Nin putas nin sumisas” en Francia polas descendentes de emigrantes musulmáns. Pero hai que sinalar que, contrariamente ao que se postulaba desde os

sectores políticos e no ámbito educativo mesmo, esta reivindicación de autonomía non se acompaña cun abandono dos patróns étnicos, senón cunha reformulación dos mesmos, que nalgúns casos é bastante semellante ás reivindicacións que están levando a cabo as mozas escolarizadas nos países de orixe. Así pois parece ser a escolarización mesma, e non a occidentalización que ela implica, a que está xerando en todo o mundo maiores niveis de independencia feminina.

En estudos sobre demografía constatouse desde hai bastantes anos que o instrumento máis eficaz para propiciar o control voluntario da natalidade é a escolarización, ata cando os seus contidos sexan conservadores respecto diso ou non aborden o tema. Isto sucede así porque a alfabetización abre as portas a informacións diversas e permite buscar datos e suscitar preguntas.

Podemos afirmar entón que lograr a incorporación e a permanencia dentro do sistema educativo das fillas das familias inmigrantes debe ser a maior prioridade do profesorado. Complementariamente é necesario deseñar para as mozas e as súas proxenitores campañas de información sobre as posibilidades de saídas laborais mellores a partir da escolarización, e dos dereitos e obrigacións legais que implican a vida no novo país de residencia.

Dentro da aula mesma as nenas non teñen problemas específicos (os de descoñecemento do idioma son comúns cos seus irmáns) pero o profesorado debe velar porque non padezan agresións racistas e xenófobas por parte dos seus compañeiros de clase, pero tamén evitar que os seus irmáns e outros integrantes da súa minoría étnica as presionen, controlen e discriminen.

Dos catro alicerces da educación que propón Delors:

Aprender a

- Coñecer
- Facer
- Convivir
- Ser

a escola subliñou principalmente o primeiro, mentres que as nenas que asisten a ela, sacaron máis proveito do “ser”. O mesmo Delors

propón: “A educación ten que proporcionar os mapas dun mundo complexo e continuamente axitado, así como o compás que permita navegalo”(Delors, 1996, p.75) Parece ser que as nenas vidas de lonxe están dispostas a adquirir ese compás e navegar pola súa conta.

BIBLIOGRAFÍA

- Alario Trigueros, T.; García Colmenares, C. (Eds.). (1997). *Persona, Género y Educación*. Salamanca: Amarú.
- Alcalde Campos, R. (2005). *La diversidad educativa del alumnado de origen extranjero y el tratamiento educativo de la diferencia*. Bellaterra: Autònoma de Barcelona.
- Álvarez-Uría, F. (Ed.). (1992). *Marginación e inserción*. Madrid: Endymion.
- Chebel D'Appollonia, A. (1998). *Los racismos cotidianos*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- De Lucas, J.; Torres, F. E. (2002). *Inmigrantes: ¿cómo los tenemos? Algunos desafíos y (malas) respuestas*. Madrid: Talasa.
- Drackle, Edgar, e Schippers (Eds.). (2003). *Educational Histories of European Social Anthropology*. Oxford: Berghahn Books.
- García Castaño, F. J. (1991). En busca de modelos explicativos del funcionamiento de la Transmisión / adquisición de la cultura. In Díaz de Rada (Ed.), *Antropología de la Educación*. Granada: F.A.A.E.E.
- García Castaño e Granados (Eds.). (2000). *Lecturas para educación intercultural*. Madrid: Trotta.
- Grignon, C. (1993). "Cultura dominante, cultura escolar y multiculturalismo popular". *Educación y Sociedad* 12.
- Hainard e Verschuur. (2002). *Empoderamiento de las mujeres en las crisis urbanas. Género, medio ambiente y barrios marginales*. Madrid: Most. Unesco. Iepala.
- Juliano, D. (2002). "La inmigración sospechosa y las mujeres globalizadas". In Gregorio e Agrela (Eds.), *Mujeres de un solo mundo: globalización y multiculturalismo* (pp. 123-135). Granada: Universidad de Granada. Colecc. Feminae.
- Juliano, D. (2003). "La enseñanza de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia desde un punto de vista no androcéntrico. Estado de la cuestión y líneas de avance". In Hidalgo, Juliano, Roset e Caba (Eds.), *Repensar la enseñanza de la geografía y la historia. Una mirada desde el género* (pp. 19-71). Barcelona: Octaedro.

- Juliano, D. (2004). *Excluidas y marginales. Una aproximación antropológica*. Madrid: Editorial Cátedra.
- Juliano, D. (2007). “Inmigración y educación en clave de futuro”. *Diversitat’07. IV Congreso Nacional Atención a la Diversidad*. Elche, 177-191.
- Méndez López, C. (2005). *Por el camino de la participación. Una aproximación contrastada a los procesos de integración social y política de los gitanos y las gitanas*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- San Román, T. (1996). “La educación ante la marginación y la diferencia cultural”. In V. autores (Ed.), *Sobre interculturalitat*. 3 (pp. 127 a 135). Girona: Fundació SERGI.
- San Román, T. (2004). *Sueños africanos para una escuela catalana*. Bellaterra: U. Autònoma Barcelona. Servei de Publicacions.
- Valero Escandell (2002). *Inmigración y escuela. La escolarización en España de los hijos de los inmigrantes africanos*. Alacant: Universitat d’Alacant.
- Woods, P.; Hammersley, M. (Eds.). (1995). *Género, cultura y etnia en la escuela. Informes etnográficos*. Barcelona: Paidós.

OS ESTUDOS DE XÉNERO NA UNIVERSIDADE ESPAÑOLA, O ZUME DA NOVA ACADEMIA

M^a ÁNGELES LARUMBE

Universidad de Zaragoza

INTRODUCCIÓN

Os Estudos de Xénero están adquirindo cada vez máis importancia no seo da institución universitaria e, máis aló dela, pódese dicir que este interese cada día é maior.

Ao longo destes últimos trinta anos, estes estudos foron consolidándose no noso país. O *Libro Blanco* (1995)¹ e a súa posterior actualización (1999)² reflicten a súa evolución e a súa, cada vez, maior solidez. Traballos recentes, como o de Vitoria Ferrer e Esperanza Bosch, da Universitat de Les Illes Balears, presentados no V Seminario Internacional de AUDEM, celebrado en Sevilla o ano 2004, dan boa conta de como se incrementou a presenza dos Estudos de Xénero nos currículos universitarios. Así mesmo todos os traballos presentados na XV Xornadas de Investigación Interdisciplinaria, celebradas na Universidade Autónoma de Madrid e recollidos no volume titulado *Democracia, feminismo y universidad en el siglo XXI*, evidencian os logros que neste sentido se teñen conseguido á vez que sinalan novos horizontes³.

Porén, algunhas autoras recoñecen que tanto o seu estatus como o recoñecemento do coñecemento producido é insuficiente e dista moito do que esixen as actuais circunstancias, tanto pola demanda so-

1. Realizado por Alicerce Ballarín, M^a Teresa Galego e Isabel Martínez Benlloc.

2. Levada a cabo por Teresa Ortiz, Johanna Birriel e Vicenta Marín.

3. Véxase o artigo da profesora Teresa Ortiz, titulado “Los Estudios de las Mujeres en las Universidades Españolas a comienzos del siglo XXI”, pp. 41-62.

cial como polos cambios que as Universidades deben adoptar para facer posible a converxencia co Espazo Europeo de Ensino Superior. Sen dúbida, a relevante aportación intelectual dos Estudos de Mulleres, Feministas e de Xénero nas Universidades do Estado Español merece nestes momentos unha especial atención.

A Universidade, tal e como sinala a Declaración conxunta dos Ministros Europeos de Educación reunidos en Bolonia o 19 de xuño de 1999, no proxecto dunha Europa unida, é un compoñente indispensable que deberá “ser capaz de dotar á súa cidadanía das competencias necesarias para afrontar os retos do novo milenio, xunto cunha conciencia de compartición de valores e pertenza a un espazo social e cultural común.” Os Estudos de Xénero son unha peza clave nesa engranaxe, por razóns tanto de índole social e política como, e sobre todo, de índole académica. É esta consideración a que ten levado a moitas docentes nas súas respectivas universidades a promovelos. Conseguir o seu recoñecemento pleno constitúe un reto ilusionante para todas elas, que non escatiman esforzos para lograr que así sexa nun futuro inmediato

O PRINCIPIO DE IGUALDADE E A CONSTRUCCIÓN DO MODELO EUROPEO

A igualdade de oportunidades entre mulleres e homes é un tema que estivo presente desde o inicio da constitución da Comunidade Económica Europea. Xa en 1975, o Tratado de Roma recollía no seu artigo 119 o principio de “a igual traballo, igual salario”. Posteriormente, distintas directivas introduciron a obrigatoriedade de cumprimento aos Estados membros. Como é sabido, e así o recolle Astelarra (2005:293), a CEE foi ampliándose e aínda que nos seus inicios eran só seis países os que a formaban, nestes últimos trinta anos foron incorporándose outros e espérase moi pronto unha nova ampliación. Certo é que no seu seo producíronse diverxencias en relación a algúns temas, que deron lugar a que se fale dunha Europa de dúas velocidades, aludindo con esta frase, por unha banda, aos países cunha maior vocación europeísta e, por outro, aos máis críticos ou reticentes co

proceso de construción europea. Esta mesma autora (2005: 296) lémbranos que as políticas de xénero estiveron marcadas polo mesmo proceso e, aínda que as institucións europeas foron as súas primeiras impulsoras, foron acollidas de moi distinta forma entre aqueles países que xa tiñan unha certa tradición e outros, como os da área mediterránea, que lograron a súa aplicación grazas ao apoio da Comisión e o Parlamento europeos. A Comisión, lembrémolo, é unha institución que defende os intereses da UE no seu conxunto; que ten como función principal propoñer a lexislación, políticas e programas de acción e é a responsable de aplicar as decisións do Parlamento e o Consello.

No ámbito do xénero, desde 1981, a Comisión europea propuxo accións para a igualdade de oportunidades entre mulleres e homes e desde 1983 ao 2000 organizou o traballo en catro Programas de Acción Comunitaria (Astelarra, 2005:298):

1. Primeiro Programa de Acción Comunitaria: 1983-1985
2. Segundo Programa de Acción Comunitaria: 1986-1990
3. Terceiro Programa de Acción Comunitaria: 1991-1995
4. Cuarto Programa de Acción Comunitaria: 1996-2000

Todos estes Programas establecían unha serie de medidas e uns obxectivos igualitarios claros, aínda que non será ata o terceiro Plan cando a UE explicita o financiamento concreto para poder levarse a cabo. Hase de sinalar, tamén, que os Programas dos anos oitenta, como nos recorda a autora de *Veinte años de políticas de igualdad* (2005:304), combinan medidas de igualdade de oportunidades con acción positiva e xa o Terceiro Programa mantén a liña de medidas no mercado laboral con outras de contido social, e subliña a necesidade de que se valore adecuadamente o aporte das mulleres á sociedade. No cuarto Plan suscítase o “mainstreaming,” é dicir, a aplicación da dimensión de xénero a todas as políticas e accións da UE e dos estados que a integran.

No noso país, as estratexias de intervención e as políticas públicas desde 1983 ao 2000 foron implementadas directamente polos Institutos da Muller, coa colaboración do goberno central e das diferentes Comunida-

des Autónomas. Ao longo de todo este período, no que aconteceron tan importantes transformacións no plano político e social, producíronse —non podía ser doutro xeito— cambios legislativos moi notables, necesarios para adecuarse ao establecido pola Carta Magna.

Os Programas de Igualdade de Oportunidades (PIOM) foron a medida máis directamente vinculada ás políticas de xénero e aspiran a romper definitivamente cun pasado marcado pola subordinación das mulleres. Os seus obxectivos insisten na necesidade do carácter global das medidas a adoptar e do compromiso ineludible de todos os axentes sociais para ser eficaces na loita contra a discriminación por razón de sexo. Os Plans de Igualdade de Oportunidades tiveron luces e sombras, éxitos evidentes, aínda que insuficientes, como o acceso das mulleres ao público, e tamén problemas aos que aínda non se deu solución, como a participación das mulleres en igualdade de condicións aos varóns no mercado de traballo e os usos do tempo/reparto de tarefas no fogar. Facer un balance exhaustivo do que supuxeron desborda con moito os obxectivos e límites deste artigo, pero como resumo diremos que ao longo deste período se produciron cambios innegables no noso país —inimaxinables para moitos hai tan só trinta anos— que xeraron unha nova cultura baseada no valor da igualdade.

Esta nova cultura, aínda estando lonxe do que sería desexable, fixo posible que a consideración persoal e social das mulleres de hoxe sexa moi diferente da que tiveron as súas nais e avoas.

O PRINCIPIO DE IGUALDADE E O ESPAZO ÚNICO EUROPEO DE EDUCACIÓN SUPERIOR

En maio de 2005, as compañeiras das universidades valencianas celebraron unhas xornadas baixo o lema *Los Estudios de Mujeres y de Género en las Universidades Valencianas: hacia el Espacio Único Europeo de Educación Superior*, en cuxas conclusións se lembra que a construción do modelo europeo contempla como prio-

ritario o principio de igualdade⁴ entre mulleres e homes, así como a necesidade de que as relacións entre ambos se establezan desde a simetría, sendo este un dos obxectivos da UE⁵.

Así mesmo, a nosa Constitución no Artigo 14 establece a igualdade como dereito fundamental e constitúe o obxecto das Leis de Igualdade aprobadas en diversas Comunidades Autónomas e da Lei de Igualdade, aprobada polo Parlamento o pasado 23 de marzo de 2007.

A todo iso debe sumarse ademais toda unha serie de medidas legislativas que o actual goberno foi promovendo tan importantes como a Lei contra a Violencia de Xénero de 2005 ou outras como a Orde que viu a luz, tralo acordo do Consello de Ministros de 4 de marzo de 2005 sobre medidas para a Igualdade, e que inclúe a creación dunha unidade específica de “Muller e Ciencia” para abordar a situación das mulleres nas institucións investigadoras e mellorar a súa presenza nas mesmas, evidenciando con todas elas unha decidida vontade política de ir camiñando cara a unha sociedade na que fronte á discriminación se asente con maior forza o principio de igualdade entre mulleres e homes. Como nos lembra Rosa Cobo (2000), ningunha sociedade moderna na que unha parte da súa cidadanía (e as mulleres —non fai falla lembralo— constitúen a metade da humanidade) non pode ver recoñecidos e exercer os seus dereitos, pode considerarse unha democracia lexítima.

Non cabe dúbida de que para contribuír a un recoñecemento pleno das mulleres en todos os ámbitos sociais, a Universidade, como institución educadora por excelencia, debe alentar e desenvolver todas as iniciativas que estean na súa man para, fronte á utilidade inmediata do coñecemento que nela se transmite e se xenera, acoller no seu seo,

4. Progress towards the Lisbon objectives in education and training, Commission of the European Communities, SEC (2005) 419, Bruselas 22.3.2005.

5. A igualdade é un dos valores (art. I-2) da Unión e un dereito fundamental (art. II-83), e no Art. I-3.3 de di que a Unión fomentará a igualdade entre mulleres e homes, que deberá garantirse en todos os ámbitos, como recolle o artigo II-83): Igualdade de remuneración a igual traballo, no emprego, a conciliación da vida persoal e profesional e incorpora así mesmo a perspectiva de xénero nos fondos estruturais.

apoiar e difundir esa nova cultura resultante de séculos de tradición intelectual do pensamento e a praxe feminista.

Nas xornadas valencianas, celebradas na Universitat Jaime I, ás que nos referimos máis arriba, recoñeciase que un dos exemplos máis emblemáticos da necesidade da produción de coñecemento científico para a solución de problemas sociais é o da violencia contra as mulleres. Así se recolle na Lei Orgánica 1/2004 *de Medidas de protección integral contra a violencia de xénero*. Significativamente, na súa exposición de motivos III, recoñécese a importancia do ámbito educativo neste tema e contempla a incorporación da educación sobre igualdade entre mulleres e homes e contra a violencia de xénero como contido curricular na Formación Inicial do profesorado. Nesta importante norma xurídica, a igualdade queda declarada como un dos fins do sistema educativo e como un principio de calidade do mesmo e no seu Artigo 4.7, establece que: “As universidades incluírán e fomentarán en todos os ámbitos académicos a formación, docencia e investigación en igualdade de xénero e non discriminación de forma transversal.”

Así mesmo, a transversalidade implica a todos os niveis de ensino, desde os ensinos obrigatorios ata o ensino universitario de Grao e Posgra, así como a formación profesional e a formación de persoas adultas.

A transmisión de contidos sen sesgo de xénero na formación continua, tanto de profesorado universitario como non universitario é tamén esencial para o éxito dun cambio en profundidade das actitudes sexistas que provocan a discriminación e a violencia contra as mulleres.

Abondando neste sentido, o *Manifesto* elaborado pola Asociación Española de Investigación de Historia das Mulleres (AEIHM) sinala que de acordo á Declaración de Ministros de Educación en Berlín en 2003, o principio de igualdade debe concretarse na introdución da perspectiva de xénero como corrente principal (*mainstreaming*) do deseño dos programas, os sistemas de avaliación e as estruturas académicas xa que só así poderemos asegurar que o noso ensino universitario responda a eses novos perfís profesionais que desde 1995 se veñen desenvolvendo, a través dos fondos europeos provenientes de Iniciativas

Comunitarias de Emprego, NOW, Equal, do FSE; á vez que posibilitará a consecución, desde o ámbito da Educación Superior, do obxectivo, establecido en Bolonia, de mellorar o atractivo e competitividade dunha formación universitaria que debe posibilitar a adecuación eficaz ás novas demandas de cara á inserción laboral e dunha educación entendida como un proceso continuo ao longo de toda a vida.

Lembremos aquí que na actualidade o Estado español é pioneiro en Europa na formación de Axentes de Igualdade, Mediación en xénero e igualdade e Expertas/os en violencia de xénero. Persoas tituladas neste campo veñen desenvolvendo a súa función en diferentes institucións, organismos e empresas con resultados óptimos, implementando coa súa acción as políticas de igualdade que, desde os anos oitenta e noventa, se foron impulsando e cuxa finalidade, como é ben sabido, non é outra que eliminar a discriminación da que son obxecto as mulleres.

Non hai que esquecer que as políticas antidiscriminatorias, como nos sinala Astelarra (2005:30) sempre xurdiron como resposta ás demandas do movemento feminista que, partindo dunha reconceptualización da política, ao sinalar que nela se deben incluír as relacións de poder que existen na vida cotiá, tivo sempre como obxectivo de acción erradicar esa situación, propoñendo solucións que non só benefician ao colectivo feminino senón á sociedade no seu conxunto. Estas demandas traducíronse en leis e accións gobernamentais que supoñen unha maior profundización na democracia.

Pero o feminismo contemporáneo non só se define pola súa acción enérxica na rúa senón tamén pola reflexión e a elaboración teórica, que algunhas autoras, como Celia Amorós, cualificaron co *término Ilustración Feminista*, levada a cabo no seo da Academia, onde mulleres de todas as disciplinas comezaron desde os anos setenta un rigoroso traballo investigador a propósito das causas sociais que determinan a condición subsidiaria das mulleres, así como dos mecanismos por medio dos cales a diferenza sexual convértese nunha característica sobre a que se ten fundamentado a discriminación e a desigualdade de xéneros.

Non cabe dúbida de que calquera movemento social é consciente da importancia da memoria histórica, e o movemento feminista non foi alleo a esta cuestión. Desde os inicios deste movemento denunciouse o silencio, a omisión ou a marxinação da que foi obxecto por parte da historiografía patriarcal o feito ou o dito polas mulleres e reivindicouse a necesidade de rescatar a nosa historia. Así nos lembra Astelarra (2005: 13) as teorías sobre o patriarcado foron incorporadas ao ámbito das disciplinas científicas a través dos Centros de Estudos sobre a Muller, o que permitiu a revisión da maioría das teorías sociais, políticas e económicas vixentes para explicar o fenómeno da desigualdade entre mulleres e homes.

Malia este labor teórico crítico e do continuo esforzo das mulleres para lograr a súa incorporación social plena, o sexismo segue persistindo, danándoas de modo considerable, á vez que constitúe un severo obstáculo para lograr unha democracia madura e consolidada xa que é o principal mecanismo de exclusión social se temos en conta o número de persoas afectadas e as consecuencias sociais que provoca.

Un dos ámbitos desde onde se pode e se debe combater esta exclusión é sen dúbida o educativo. Neste sentido, o papel que ten que desempeñar a Universidade é evidente, e nesa tarefa os Estudos de Xénero son ao tempo o medio máis idóneo para emendar esta curiosa e interesada amnesia á mantenta de todo o feito e dito polas mulleres e unha ferramenta necesaria de transformación social absolutamente imprescindible.

OS ESTUDOS DE XÉNERO NA UNIVERSIDADE ESPAÑOLA. ANTECEDENTES E INFLUENCIAS.

A existencia mesma da Universidade xustifícase cada vez máis pola natureza das súas relacións coa sociedade e pola capacidade que teña de render un servizo á colectividade. Esta función de servizo foi un acicate para que nos últimos anos cambie de xeito significativo a oferta docente, así como para que se asuma como algo imprescindible a avaliación externa das actividades que nela se desenvolvan. Ao mesmo

tempo, a Universidade debería gozar de condicións para que a súa vertente formativa e de investigación non se vexa limitada ou cercenada por tensións sociais, políticas e económicas e así preservar a súa función crítica por encima de todo. Este espírito crítico cara a unha realidade marcada polo sexismo, que determinaba a vida das mulleres en todos os ámbitos sociais, foi o instrumento do que se serviron as profesoras feministas que impulsaron a creación dos hoxe denominados Estudos de Xénero, seguindo a máxima que xa sinalara en 1849 a feminista alemá, Louise Otto-Peters: “A historia de todos os tempos e a de hoxe especialmente ensínanos que as mulleres serán esquecidas se elas se esquecen de pensar sobre si mesmas.” Esta idea é a que tamén animou ás primeiras Asociacións de Mulleres que, desvinculadas da Igrexa e da Sección Feminina, baixo o franquismo se constituíron con carácter legal no ámbito universitario.

En data tan temperá como 1953 creouse en Oviedo, e despois en Madrid, a Asociación de Mulleres Universitarias, cuxas delegacións en Barcelona, Granada, Valencia, Santander, A Coruña e Valladolid non funcionarán ata os anos setenta. Mentres tanto, en 1960 fundouse en Madrid o Seminario de Estudos Sociolóxicos sobre a Muller (SESM)⁶. Anos máis tarde, en 1974, naceu nesa mesma cidade a Asociación Universitaria para o Estudo dos Problemas da Muller (AUPEPM).

No que se refire ás organizacións clandestinas de mulleres hai que sinalar que se remontan en España ao ano 1964. Entre elas destaca o Movemento Democrático de Mulleres (MDM) de Madrid, constituído ese ano polas militantes comunistas, do mesmo xeito que en Cataluña, e ao que se irán incorporando mulleres non afiliadas ao Partido Comunista (PCE), feito que lle dará un carácter máis plural. Co paso

6. O SESM nace en 1960 por iniciativa de María Campo Alange e as súas primeiras compañeiras foron Lili Álvarez, Concepción Borreguero, Elena Catena, Consolo da Gándara e María Pura Salas. Máis tarde formaron parte, tamén, María Jiménez Bermejo e Carmen Pérez de Seoane. O seu fundación, obxectivos, publicacións e traballos realizados quedan recollidos no artigo asinado polo mesmo SESM: “El movimiento feminista en España, de 1960 a 1980” en *La mujer española: de la tradición a la modernidad* (1960-1980). Tecnos. Madrid, 1986.

dos anos o MDM conseguiu arraigar e estruturarse en diferentes cidades da xeografía española como Salamanca, Valencia, Vigo, entre outras. A súa acción respondía á necesidade de combinar feminismo e política nun mesmo proxecto de acción, dirixido ao conxunto das mulleres. Aínda que, se ben é certo que o seu labor centrouse en boa medida na concienciación das mulleres pertencentes ás capas populares, a Universidade tamén foi un espazo onde militantes, tan destacadas como Giulia Adinolfi, levaron a cabo unha importante tarefa, malia todas as dificultades.

Debemos ter presente que a diferenza doutros países, no noso, debido á ditadura, a loita feminista sufrira un auténtico corte coa etapa anterior. Ningunha das organizacións de mulleres de época republicana sobrevivira e durante ese negro período que vai desde 1939 a 1975 padeceuse, como é sabido, un considerable retroceso en todas as ordes, afectando de modo particular á situación das mulleres españolas. As principais dirixentes dos anos trinta morreran ou vivían no exilio, só unhas poucas, como a xurista María Telo ou a antiga sufragista Lili Álvarez, testemuñaban a existencia dun fío de continuidade co movemento anterior. Por esa razón, haberá que esperar ao comezo da Transición para ver un novo rexurdir do feminismo.

Durante ese singular período, o incipiente Movemento Feminista desenvolverá unha actividade decisiva para a súa propia construción e clave nos cambios que se deron na situación e consideración da muller no noso país. Emerxía cun certo atraso respecto ao do resto de Europa debido ás peculiares circunstancias políticas que aquí se deron pero, en certo xeito, foi produto desas mesmas circunstancias. Sen dúbida, o clima de inestabilidade social e política que acompañou a expansión democrática e que se manterá desde aquel inverno de 1975 ata 1981, data na que podemos dar por pechada esa etapa, posibilitou o seu renacer e contribuíu de modo directo ao seu desenvolvemento, tanto organizativo como ideolóxico e á súa visualización como minoría activa relevante. Tampouco podemos esquecer que a influencia que irradiaron o movemento feminista estadounidense e os acontecementos coñecidos como “Maio 68” contribuíu a modelalo.

Este rexurdir estivo marcado pola confrontación xeracional e polo rexeitamento aos valores provenientes do mundo dos maiores. Tivo moito que ver coa rebeldía xuvenil que presidiu os anos sesenta e setenta, coas novas modas nos máis diversos ámbitos da vida cotiá e co desafío á autoridade baseada única e exclusivamente na idade e a tradición. As feministas foron mozas que non estaban conformes co encorsetado mundo no que as quería integrar e opuxéronse a el coa firme convicción de que podían cambialo. Sen a súa loita, sen a súa rebeldía, sen a súa crítica, sen as súas formulacións contranormativas e sen a súa aposta decidida por unha auténtica emancipación das mulleres, resultaría incomprendible a realidade actual.

A partir do ano 1983, coa creación do Instituto de la Mujer, a institucionalización do feminismo é un feito que unha parte do movemento entendeu como unha capitulación e como a expresión por parte do poder dun afán neutralizador dese perfil radical —signo de identidade á que non se había de renunciar— que as organizacións feministas tiñan. Con todo, as múltiples organizacións existentes continuarán adiante e traballarán con obxectivos concretos e diferenciados. Unhas terán como fin prioritario conseguir unha lei de aborto progresista; algunhas, cuxos obxectivos estaban máis centrados no cultural e formativo, conseguirán crear o *Ateneo Feminista* e o *Centro de Estudios e Investigación Feminista*; tamén houbo grupos que traballaron desde unha perspectiva máis política, como foi o caso de *Forum para una Política Feminista* e *Ágora Feminista*; outras optarán por vincular a súa acción ao ámbito educativo en prol dunha educación non sexista e a fomentar dentro da Universidade española a docencia e a investigación desde unha perspectiva de xénero, seguindo o camiño que as feministas americanas marcaran xa desde os inicios dos anos sesenta.

Lembremos que o movemento estadounidense de liberación da muller xurdiu nos campus universitarios e estivo desde os seus inicios estreitamente ligado a coñecidas profesoras, o que prestixiou as súas teorías e permitiu realizar investigacións rigorosas sobre os mecanismos sociais que determinan a condición da muller. Os cursos apareceron, en primeira instancia, como contracursos no seo das universidades libres,

promovidas polo movemento de estudantes, entre 1965 e 1968. O primeiro curso sobre a muller, oficialmente integrado nun programa universitario, foi organizado por Sheila Tobías, durante a primavera de 1969 na Universidade de Cornell. A comezos dos anos setenta, cinco universidades, tres delas californianas, posibilitaban graduarse en estudos sobre a muller; outras moitas ofrecían cursos sobre o tema, tanto no currículo oficial como en ciclos extraacadémicos. No outono de 1978, de 301 programas de estudos consagrados á muller que existían na universidade norteamericana, o 54 por cento desembocaban nunha diplomatura. Por esas datas, dúas mulleres, Rally Wagner e Karen Rofkin, eran xa doutoras nesta especialidade.

A nosa realidade, case vinte anos despois, era ben distinta: “En ningunha das universidades existentes no Estado español en 1995 é posible obter unha titulación en Estudos de Muller, Estudos Feministas ou Estudos de Xénero.” Con estas palabras comeza a *Introdución do Libro Blanco sobre Los Estudios de las Mujeres en las Universidades españolas (1975-1991)*, traballo que se levou a cabo baixo a dirección científica de Pilar Ballarín, Lola Castaño e M^a Teresa Gallego e que o Instituto de la Mujer financiou, dando cumprimento deste xeito a un dos seus obxectivos máis importantes: potenciar a igualdade e os dereitos das mulleres. Tiveron que pasar máis de dez anos para que, grazas á Declaración de Bolonia a propósito da necesidade de crear un Espazo Europeo de Educación Superior, os horizontes da Universidade se ampliasen, dando cabida xa de modo oficial como Posgraos a estes estudos.

No caso do noso país, certo é que desde 1975 coa chegada da democracia e o compromiso emancipatorio dos diferentes grupos feministas, que desenvolveron un importante labor de concienciación durante a Transición, xurdiu unha nova sensibilidade á hora de recoñecer cal foi o papel exercido polas mulleres e cal debe ser a súa representación e o seu cometido na sociedade actual. A Universidade non foi allea a estes cambios, e non o foi porque nela unha parte do profesorado, fundamentalmente feminino, cun tesón fóra de toda dúbida, foi capaz de evidenciar a perentoria necesidade de desterrar cal-

quera orientación misóxina no seu seo, así como de denunciar o androcentrismo do coñecemento e o saber. O asentamento na Academia dos Estudos de Xénero é o resultado dunha ardua tarefa levada a cabo por profesoras e estudantes que se atreveron a romper moldes, a criticar visións excluíntes da realidade que negaban e invisibilizaban ás mulleres e as súas aportacións no transcurso da historia e nos ámbitos máis diversos.

Así mesmo, tal e como se recoñece no citado *Libro Blanco*, a reflexión teórica e a investigación feita desde unha perspectiva de xénero supuxo, desde o punto de vista epistemolóxico, un cuestionamento radical ao coñecemento ata entón lexitimado —cuxo principal trazo era o seu androcentrismo— ao advertir que “as mulleres afirman a existencia dos valores subxectivos, a importancia do contexto e a posibilidade do coñecemento a partir da experiencia directa.”

Fronte aos saberes académicos definidos en palabras de M^a Antonia García de León como “abstractos e descarnados”, os Estudos de Mulleres caracterízanse, segundo Arriaga e Ramírez (2003: 2), por:

- a) Recompoñer a fractura existente entre subxectividade e racionalidade.
- b) Centrar os seus intereses en terreos ata agora inexplorados, textos e aspectos inéditos da realidade cultural e social.
- c) Seguir un método de análise que converte “o xénero”, é dicir, o posicionamento sexual do suxeito produtor de cultura, en categoría imprescindible.

Esta nova mirada foi impoñéndose, en moitas ocasións contra vento e marea, para acabar sendo imprescindible naquelas análises que queiran ser considerados rigorosos sobre a realidade social. A incorporación destas novas formas de coñecemento na estrutura académica existente ata agora, como se sinalou, non foi fácil; pensemos que desde as súas orixes este tipo de Estudos foron abertamente críticos —non podía ser doutro xeito— e, ademais, como en todo proceso científico, cando se acumulan datos que ata entón non se

contemplaron, a súa incorporación esixe a revisión da/s disciplina/s correspondente/s.

Non cabe dúbida de que nese arco temporal que vai desde 1975 ao 2005, a tarefa docente e investigadora realizada por ese profesorado consciente foi moi importante e, en moitos casos, non sempre valorada polas autoridades académicas. Resultado dese esforzo foi a constitución dos numerosos Seminarios Interdisciplinares de Estudos da Muller en todas as universidades⁷; a cada vez máis ampla oferta formativa de terceiro ciclo neste ámbito coa creación de programas específicos de Doutoramento⁸; os Posgraos⁹ que se foron perfilando aproveitando a normativa pola que se rexen os chamados Estudos Propios; a oferta de materias nesta temática¹⁰, a realización de numerosos Seminarios, cursos, encontros e xornadas no ámbito universitario ao amparo das axudas que anualmente o Instituto da Muller concede; as iniciativas de creación das Oficinas de Igualdade e dos Observatorios de Igualdade; a redacción de Plans de Igualdade no seo de distintas universidades e a posta en marcha de coleccións específicas de Estudos Feministas dentro das Prensas Universitarias, como é o caso da colección Sagardiana na Universidade de Zaragoza, a colección *Feminae* na de Granada ou a colección *Feminismos* que a Universidade de Valencia impulsou co apoio de Edicións Cátedra e o Instituto de la Muller. Así mesmo, teñen que destacarse o número cada vez maior de teses de doctoramento, realizadas desde unha perspectiva de xénero, feito que ata non fai moito no noso país era totalmente atípico e ata se consideraba arriscado.

7. Ver páxinas 46 e 47 das Actas das XV Xornadas de Investigación Interdisciplinaria, publicadas por Edicións da Universidade Autónoma de Madrid, baixo o título *Democracia, feminismo y universidad en el siglo XXI*, nelas a profesora Teresa Ortiz móstranos os datos extraídos de AUDEM relativos a Institutos, Centros e Grupos de EEMM existentes nas universidades españolas ata o ano 2004.

8. Consúltese a obra citada máis arriba, en concreto a páxina 48, onde se dá conta dos Programas de Doutoramento de EEMM e/ou de Xénero activos nas universidades españolas (curso 2003/2004).

9. Véxase a páxina 49 onde a autora, Teresa Ortiz, especifica os títulos de posgrao en EEMM e/ou de Xénero nas Universidades españolas (Curso 2003/2004).

10. As páxinas 50-53 recollen a oferta de materias nas diferentes universidades españolas.

O aumento dos Estudos de Mulleres no caudal da investigación apunta a unha fórmula que salva “a esquizofrenia en carne propia” (García de León, 1994:41) que sofren as profesoras que teñen que dividir o seu ser muller do seu ser investigadora. Os Estudos de Mulleres, como acertadamente sinalan Arriaga e Ramírez (2003:4) tenden unha ponte entre a vida profesional e a vida persoal das investigadoras. As autoras citadas abundan na idea de que estes Estudos permiten establecer alianzas entre investigadoras de diferentes áreas de coñecemento que se atopan illadas e, ás veces, discriminadas nos seus respectivos ámbitos de traballo, precisamente polo corte de xénero das súas investigacións que dificilmente son clasificables nos currículos académicos, á vez que esta necesaria interdisciplinariade permite romper o monopolio do principio de autoridade androcéntrica, para abrir a Universidade a unha cultura xinocéntrica.

Grazas a este inmenso labor, e aínda que o camiño que queda por percorrer é longo, a aceptación e a consideración destes Estudos cambiaron notablemente, perfilándose como un tipo de estudos imprescindibles para levar a cabo os criterios europeos de igualdade de oportunidades e para unha total democratización da nosa sociedade.

Por estas razóns, faltaba desenvolver un marco que permitise a súa oficialización e iso veu da man da creación do Espazo Europeo de Educación Superior (EEES). En primeiro lugar, como indicabamos, a construción do Espazo Europeo de Ensino Superior esixe a elaboración de novos plans de estudo en todas as titulacións universitarias, e aínda que non se acepta aínda no noso país un título de grao centrado nesta temática, si que se abriu a posibilidade de oficializar baixo o rótulo Máster oficial, ben os Estudos Propios xa existentes, ben os creados ex novo.

Doutra banda, existe un marco legal no noso país dirixido a que as universidades desenvolvan de forma transversal formación, docencia, e investigación en torno á igualdade de xénero e a non discriminación desde a aprobación da Lei Orgánica 1/2004 de Medidas de Protección Integral contra a Violencia de Xénero, así como outras Leis de Igualdade aprobadas en diversas Comunidades Autónomas. Sen es-

quecer que a propia LOU recolle de xeito explícito e de que xa hoxe é unha realidade a Lei de Igualdade que como xa se indicaba cando o Consello de Ministros aprobou o Proxecto da Lei de Igualdade, é unha norma dirixida a mellorar a situación de representatividade e a favorecer a equidade de máis do cincuenta por cen da poboación do Estado español.

Neste contexto, non parece errado considerar que é este un momento clave para que as nosas universidades asuman dúas cuestións fundamentais:

1. A incorporación institucional de Estudos de Xénero tanto en Graos e Posgraos
2. Un compromiso explícito a favor da igualdade, que se materialice na creación de estruturas e asignación de recursos orientados a tal fin dentro da propia Universidade.

Ambas demandas foron reclamadas por todas as asistentes ao Primeiro Congreso sobre as mulleres, de xénero e feministas que se celebrou en Madrid en novembro de 2006¹¹.

Respecto da primeira, hai que dicir que se deu un primeiro paso coa aceptación das propostas de oficialización dos Másteres de Xénero que se levou a cabo ao longo do curso 2005/2006, paso absolutamente necesario para a incorporación destes estudos á nova estrutura da Educación Superior. Así o souberon ver os equipos de goberno dalgúns universidades e as diferentes administracións educativas autonómicas que debían dar o visto bo.

11. O lema do Congreso foi “Los estudios sobre las mujeres, de género y feministas. Grados y Postgrados en el Espacio Europeo de Educación Superior.” Este encontro tivo lugar na Universidade Complutense de Madrid os días 20 e 21 de novembro de 2006 e foi promovido Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales (Secretaría General de Políticas de Igualdad/Instituto de la Mujer), o Ministerio de Educación y Ciencia, la Unidad de Mujeres y Ciencia y FECYT.

Habería que preguntarse por que non houbo un maior número de propostas para o seu recoñecemento oficial no conxunto do panorama universitario do Estado español.

Tamén, por que universidades que, grazas á convicción e traballo de profesoras que teñen un recoñecido prestixio neste campo, xa que foron pioneiras na incorporación destes estudos baixo diferentes fórmulas (Títulos Propios, Programas de Doutoramento ou materias Oportativas ou de Libre Configuración) non optaron por facer propostas de oficialización, por exemplo, de posgraos xa existentes nas súas respectivas universidades, onde moitas delas tiveron unha parte moi activa para que fora posible non só a súa creación senón tamén o seu desenvolvemento e permanencia¹².

Probablemente as razóns serán múltiples e variadas, entre outras, puideron pesar factores tales como a falta de recoñecemento no POD das horas de docencia ou do labor de coordinación, cuestións que se

12. Este sería o caso das universidades catalás. Así na Universitat de Lleida hai un Seminari d'Estudis de la Dona y un Centre d'Estudis i Documentació de la Dona; na Universitat de Vic existe un Centre d'Estudis Interdisciplinaria de la Dona e un Grupo de investigación denominado "Estudis de gènere: Dona i Societat"; na Universitat Ramon Llull, o grupo de investigación "Dona a Dona" da Facultade de Ciencias da Comunicación e o posgraio "Violència familiar: anàlisi i abordatge des de la intervenció multidisciplinària": na Universitat Oberta de Catalunya desenvólvese o proxecto "Entre dones a la zarza: Un estudi sobre les interaccions socials entre dones en espais de conversacions electrònics"; na Universidade de Barcelona atópase DUODA (Centre de Recerca en Estudis de les Dones), o grupo de investigación "Multiculturalisme i gènere" "Grup d'Estudis Interdisciplinaris sobre treball, institucions i gènere", o master "Estudis de les Dones e o master on line en "Estudis de la diferència sexual"; na Universitat Politècnica de Catalunya teñen o proxecto "projecte Dona UPC", e na Universitat Autònoma atópase a sección "Gènere, esports i jocs olímpics" del Centre d'Estudis Olímpics, el SED (Seminari d'Estudis de la Dona", o posgrado en "Gènere i Igualtat d'Oportunitats", o master de especialización "Estudi i intervenció sobre violencia doméstica", as diplomaturas de posgrado "Gènere i Pret: Polítiques Públiques contra la Desigualtat Sexual" e "Perspectiva interdisciplinaria sobre Violencia Doméstica" e a opción "Gènere" no Diploma d'Estudis Superiors Especialitzat en Socioloxía. (Izquierdo, 2004: 36). Así mesmo sería o caso da Universidade Autónoma de Madrid, onde profesoras de recoñecido prestixio puxeron en marcha, fai xa 25 anos, o Instituto Universitario de Estudios de la Mujer.

viviron nas Universidades¹³ onde no curso 2006/2007 puxéronse en marcha estes Posgraos Oficiais¹⁴.

Na reunión que se mantivo na sé do Instituto de la Mujer o pasado mes de xaneiro, as coordinadoras dos diferentes Posgraos Oficiais de Xénero sinalaron as carencias e problemas coas que se atoparon ao longo deste curso á vez que apuntaban que a experiencia dun ano de oficialización puxo de manifesto, por unha banda, que hai un verdadeiro interese por formarse neste sentido— neste primeiro ano houbo máis alumnado matriculado nestes estudos que no resto de Posgraos oficiais (O caso da Universidade de Zaragoza, por citar algunha, é un exemplo claro) e, por outro, que aínda queda moito camiño por percorrer para conseguir un recoñecemento total e en pé de igualdade con outros estudos. Para superar esta barreira sería necesario ao seu entender, entre outras cousas, que a mentalidade de membros dos equipos reitorais, das direccións dos departamentos implicados nesta docencia e dun certo sector do profesorado que vive cun certo desconcerto nuns casos e, noutros, cun certo temor o auxe que están adquirindo, cambie.

Así mesmo é indispensable incrementar a reducida asignación de recursos e recoñecer para todos os efectos o traballo do profesorado implicado na docencia e na coordinación destes estudos. Ademais é moi importante apoiar as propostas de creación de redes interuniversitarias que permitan un intercambio fluído de información e coñecemento, un traballo investigador cooperativo, así como a realización de encontros, xornadas e congresos ou a creación de foros de debate, sen

13. Estas Universidades son: Universidade Complutense de Madrid, Universidade de Vigo, Universidade de Oviedo, Universidade de Huelva, Universidade de Cádiz, Universidade de Valencia e Universidade de Zaragoza.

14. As denominacións destes Posgraos Oficiais son: Mujeres y Salud (Universidade Complutense de Madrid); Posgrao en Estudos de Xénero (Universidade de Vigo); Máster en Recursos, Género y Diversidad (Universidad de Oviedo); Máster en Género, Identidad y Ciudadanía (Universidade de Huelva y Universidad de Cádiz); Máster en Género y Políticas de Igualdad (Universidade de Valencia); Máster de Relaciones de Género (Universidade de Zaragoza)

esquecer implementar as medidas que permitan a mobilidade tanto do alumnado como do profesorado.

En definitiva, hoxe máis que nunca, grazas aos esforzos realizados e ao camiño percorrido sabemos que non hai volta atrás. A loita emancipatoria emprendida polas mulleres fai xa tanto tempo, e desenvolvida nas máis diversas esferas da vida, debe converterse no zume da nova Academia.

BIBLIOGRAFÍA

- Acker, S. (1995): *Género y Educación. Reflexiones sociológicas sobre mujeres, enseñanza y feminismo*. Madrid: Narcea.
- Alberdi, I. (1999) “La sociología del género como enfoque interdisciplinar del conocimiento”. En V. Martínez (Coord.) *Mujer y participación en las organizaciones*. UNED.
- AAVV (1986): *La mujer española: de la tradición a la modernidad (1960-1980)*. Madrid: Tecnos.
- AAVV (1991): *Informe sobre los estudios de postgrado en España*. Madrid: Banco BBVA.
- AAVV (1995): *Los Estudios de las Mujeres en las Universidades españolas (1975-1991). Libro Blanco*. Madrid: Instituto de la Mujer, Ministerio de Asuntos Sociales.
- AAVV (1998/1999): *Universidad y feminismo en España (I y II). Bibliografía de Estudios de las Mujeres (1992-1996)*. Tomos I y II. Universidad de Granada: Colección Feminae.
- AAVV (1999): *Cambiando el conocimiento: Universidad, sociedad y feminismo*. Oviedo: KRK.
- AAVV (2000): *Dones i carreres tècniques*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- AAVV (2001): *Las académicas. Profesorado universitario y género*. Madrid: Instituto de la Mujer, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- Arriaga, M.; Ramírez, M^a D. (2003): “Techos de cristal en la Universidad Hispalense: Identidades y saberes”. Actas del III Congreso Internacional de AUDEM. Reflexiones teóricas y políticas desde los feminismos. León
- Ballarín, P. (1994): “Los Estudios de las Mujeres en las Universidades Españolas”. En *Educación y Marginación Social* (obra colectiva) Madrid: Dirección General de la Mujer.
- Camps, V. (1998): *El siglo de las mujeres*. Cátedra. Madrid
- Cobo, R. (2000): “Política feminista y democracia paritaria” en Revista *Leviatán*, 80, pp. 101-106. Madrid.

- Drilhon, G. (1993): “La investigación universitaria en diversos países. Evolución y cuestiones estratégicas. *Universitas 2000*, vol., 17, nº I, pp. 91-102.
- Evans, M. (1997): *Introducción al pensamiento feminista contemporáneo*. Madrid: Minerva Ediciones.
- Fernández Villanueva, C. (1989): “La mujer en la Universidad española: docencia, investigación y poder. Datos y aspectos cualitativos”. *Revista de Educación*, 290.
- Folguera, P. (1988): “De la Transición política a la democracia. La evolución del feminismo en España durante el periodo 1975-1988” en Folguera, P. (Comp) *El feminismo en España: Dos siglos de Historia*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias/Siglo XXI.
- Folguera, P. (1988a): “La era del cambio: el feminismo en España durante el periodo 1975-1988” en *Historia 16*, pp. 91-98.
- Fox Keller, E. (1991): *Reflexiones sobre género y ciencia*. Universitat de València: Alfons el Magnànim.

POR UN USO NON DISCRIMINATORIO DA LINGUAXE

AURORA MARCO

Universidade de Santiago de Compostela

— ¿Lo cambian? ¿Y qué hacen los maridos? ¿Cambian sus apellidos por los de ellas?

— ¡No!, contestó riendo. El hombre mantiene el suyo y, al mismo tiempo, se lo da a la mujer.

— Entonces, lo único que hacen ellas es perder el suyo y asumir uno nuevo. ¡Qué desagradable! ¡Definitivamente, nosotras no lo haremos!, contestó decididamente Alima.

(Judy C. Pearson, Lynn H. Turner, W. Todd-Mancillas, *Gender and Communication / Comunicación y género* (traduc. Cristina Rodríguez Fischer), Paidós, Barcelona, 1993).

INTRODUCCIÓN

A pesar de que durante moito tempo nalgúns países se mantivo a tradición de que as mulleres cambiasen o seu apelido despois de casar, en determinados momentos moitas mulleres negáronse a asumir outros nomes. En 1915, Charlotte Perkins imaxinou un país denominado *Herland* (*O país de ela*), unha utopía en que a poboación estaba composta, única e exclusivamente, por mulleres. Este fragmento que figura *supra*, relata o momento en que tres homes descubren Herland e discuten sobre o modo de nomear as persoas. Un deles explica como, unha vez que casan, os homes dan o seus nomes ás mulleres.

O texto serve para ilustrar o tema deste artigo, un tema controvertido, polémico, como todo o que ten a ver coa lingua. Desde a aparición das primeiras investigacións sobre esta cuestión, hai xa anos,

foron aparecendo numerosas opinións en libros e artigos xornalísticos sobre as propostas que se ían formulando para evitar os usos sexistas da linguaxe. O lingüista Ángel López opina que se trata de “rasgos puramente epidérmicos”¹; en opinión de Javier Marías é “una mojigatería, una ridiculez, una cursilería”²; Manuel-Luis Casalderrey, pola súa parte, refírese ás solucións non sexistas como “lenguaje feminista coñazo”³, “chorradiñas lingüísticas”⁴; Julio Llamazares nun recente artigo maniféstase en contra da linguaxe inclusiva e considera que a corrección política se antepón á corrección lingüística:

Que es lo que ocurre en determinados ambientes, como el de las feministas, donde las palabras se adaptan a las ideas y no al revés. Así, por ejemplo, y aparte de soportar el todos y todas tan de moda en estos tiempos como absurdo [...] yo he tenido que aguantar que una señora me acusara de machista por decirle juez y no jueza. Dio igual que le argumentara que lo que feminiza el término (igual que el de presidenta) es el artículo y no la a, porque ni presidente ni juez implican un género, por más que diga la Academia (que ha admitido los dos en un arranque de feminismo⁵).

Porén, para un sector da poboación cada vez máis numeroso, é unha cuestión xa resolta: para aquelas persoas que sentimos a necesidade de pór en palabras o feminino, que compartimos o interese común de nomear o mundo tal como é, en feminino e en masculino.

Sobre os usos non sexistas da linguaxe hai xa unha abundantísima bibliografía, sobre todo a partir da década de 1990, de doada consulta. Lingüistas, investigadores e investigadoras, asociacións feministas, en-

1. López García, Ángel (1991): *Gramática femenina*. Madrid: Cátedra, p. 57.

2. “Cursilerías lingüísticas”, *El País*, 20/3/1995.

3. *La Voz de Galicia*, 15/11/1995.

4. *La Voz de Galicia*, 3/8/2004.

5. “Las palabras”, *El País*, 20/1/2007.

sinantes teñen formulado diversas propostas coa finalidade de cuestionar os usos tradicionais que excluían e invisibilizaban as mulleres, porque cando se producen cambios na sociedade —e iso aconteceu nas últimas décadas coa evolución do papel das mulleres— a lingua non pode ficar de costas a esa realidade e hai que encontrar novas formas de expresión, novos recursos que están, por outra parte, na propia lingua.

LINGUAXE, REALIDADE E PENSAMENTO

Unha das cuestións en que se vén insistindo desde a Lingüística, a Psicolingüística e outras disciplinas é a teoría de que a lingua é un espello, un reflexo da realidade, produto das relacións sociais que configura unha determinada forma de ver o mundo. Os costumes das e dos falantes dunha comunidade, as transformacións que se foron producindo ao longo da historia dos pobos, maniféstanse no instrumento de comunicación por excelencia que é a lingua. Por iso desde a investigación sinalase a íntima vinculación que existe entre linguaxe e realidade. Patrizia Violi é moi esclarecedora a este respecto:

El lenguaje, como sistema que refleja la realidad social pero que al mismo tiempo la crea y la produce, se convierte en el ámbito en el que la subjetividad toma forma y consistencia, desde el momento en que el sujeto solamente se puede expresar dentro del lenguaje y el lenguaje no puede constituirse sin un sujeto que lo haga existir⁶.

Nun interesante artigo sobre “La construcción del mundo a través del lenguaje y la literatura”⁷, Gloria Inostroza manifesta que o trazo que nos fai ser como somos e ter as experiencias que temos é a capa-

6. Violi, Patrizia (1991): *El infinito singular*. “Feminismos”, Madrid: Ediciones Cátedra/ Universitat de València/ Instituto de la Mujer, p. 12.

7. Luengo González, María Rosa/ Maya Retamar, Guadalupe de la/ Gutiérrez Esteban, Prudencia (2005): *Cultura, Interculturalidad y Didáctica de la Lengua y la Literatura*. Badajoz: Diputación de Badajoz, pp. 35-40.

cidade especial e única da linguaxe, un instrumento que leva contidos, que transmite, que comunica, que expresa; un instrumento que, ademais, é acción, que xera situación e transforma realidades.

Efectivamente, cando facemos un uso efectivo da lingua, coñecemos e asumimos as posibilidades de crear e/ou transformar a realidade porque somos capaces de observar as cousas con outra ollada. Deixamos á parte unha visión redutora e incompleta da realidade e contemplamos o mundo con outra ollada:

Es preciso pensar el lenguaje desde una perspectiva que está por encima de lógicas que, a pesar de haber sido predominantes, no son las más sensatas para dirimir cuestiones de interés central para el lenguaje. Se plantea, por tanto, una revisión de conceptos como corrección, belleza o economía, ligadas a formas de uso de la lengua, que ignoran la condición sexuada de la humanidad y la existencia de las mujeres como sujetos libres y autónomos con voz propia⁸.

Non convén esquecer esta tese: a lingua é un fenómeno social e o social é un fenómeno comunicativo. Mais non só se trata dun instrumento útil, que serve para comunicármonos, é algo máis. É un sistema vivo, en constante evolución, que está pegado á sociedade de que forma parte e non pode permanecer fixada a uns patróns inamovíbeis: debe reflectir os cambios que experimenta a sociedade, se non queremos que se converta en algo anacrónico. Cada vez que se introducen novos elementos na sociedade, introdúcense novas palabras para explicitalos ou introdúcense cambios na forma de nomear: ministra, por exemplo, desde que as mulleres accederon a eses cargos (antes só ministro). E igual ocorre con enxeñeira, avogada, maxistrada, médica, porque a medida que as mulleres se foron incorporando a estas profesións, a lingua utiliza os propios recursos que posúe e, cando é necesario, innova ou inventa solucións.

8. NOMBRA (Comisión Asesora sobre Lenguaje del Instituto de la Mujer) (1995): *En femenino y en masculino*. Madrid: Instituto de la Mujer, p. 5.

Da mesma maneira que existen eses vínculos entre linguaxe e realidade, tamén existen entre pensamento e linguaxe. Desde a Psicoloxía (Luria, Vigotsky) sostense que a configuración do pensamento e a adquisición da linguaxe están nunha relación de reciprocidade. Vigotsky (1977) describe como se forma a conciencia humana, a mente: non é algo previamente constituído, senón que se forma nas relacións sociais. Desde que nacen, nenos e nenas van adquirindo, por medio da relación con outras persoas, unha serie de procedementos comunicativos (xestuais, primeiro, e lingüísticos, despois) que lles axudan a regular a súa conduta e pensamentos, a saber comportarse coas demais persoas. A linguaxe é, dos procedementos comunicativos que utiliza cada persoa, o sistema principal.

Benveniste resume moi ben esta dupla vinculación a que me acabo de referir:

La lengua re-produce la realidad (...). El que habla hace renacer por su discurso el acontecimiento y la experiencia del acontecimiento. El que oye capta primero el discurso y a través de este discurso el acontecimiento reproducido (...). Por su parte, el lingüista estima que no podría existir pensamiento sin lenguaje, y que en consecuencia el conocimiento del mundo está determinado por la expresión que recibe. El lenguaje reproduce el mundo, pero sometiéndolo a su organización propia⁹.

SEXISMO E ANDROCENTRISMO

No proceso de socialización da lingua, a sociedade asigna diferentes papeis a nenas e nenos, a mulleres e homes, porque as sociedades non son neutras, como tampouco o son o pensamento e as palabras. Unha sociedade patriarcal constrúe unha linguaxe patriarcal que deriva dunha cultura en que o home se considera a medida de todas as cousas. Esta visión do mundo leva aos usos sexistas da lingua, o que se reflicte en xéneros, concordancias,

9. Benveniste, Emile (1987): *Problemas de lingüística general*. Madrid: Editorial Siglo XXI, 8ª ed., p. 95.

orde expositiva (masculino-feminino), utilización de formas asimétricas, dun determinado vocabulario con discriminacións para as mulleres...

O sexismo e o androcentrismo son dous valores dominantes no mundo que impregnan a sociedade de usos discriminatorios. Mais convén esclarecer estes dous conceptos:

O termo *sexismo*, de introdución relativamente recente nos dicionarios, pode definirse como a supremacía dun sexo sobre outro. Historicamente, e apoiándose na construción social do xénero, esta supremacía exercérona de maneira hexemónica os homes sobre as mulleres. O sexismo, polo tanto, é unha actitude que se transmite na linguaxe que utilizan moitas persoas:

“Non chores como unha muller”

“Todas as mulleres sodes iguais”

“Compórtate como un home” / “Compórtate como unha señorita”

Hai un sexismo social que se manifesta en nenos e nenas desde os primeiros anos. Unha interesante experiencia realizada por profesorado da Escola Superior de Educación de Santarém con narrativas producidas con nenos e nenas de 3 a 5 anos revela que os papeis masculino e feminino reflicten imaxes moi diferenciadas e estereotipadas¹⁰:

Ser padre es jugar con cochecitos con el hijo. Es quedarse con los hijos cuando las madres están fuera. Es ayudar a las madres a limpiar.

Soy Carolina. Tengo 4 años. He nacido allí abajo. Soy una niña no sé porque (...). Cuando sea mayor como mi madre no quiero ser nada.

Soy Patricia. Tengo 4 años. Mi madre está haciendo la comida para mi padre. Soy una niña porque soy Patricia.

Soy Ricardo Miguel. Tengo 5 años. Nací en Almeirim. Soy un niño porque no tengo el pelo largo.

10. Da Silva, Ana et alii (1999): *La narrativa en la promoción de la igualdad de género. Aportaciones para la educación pre-escolar*. Cadernos de Coeducação. Lisboa: Comissão para a Igualdade e para os Direitos das Mulheres, pp. 29-32.

O *androcentrismo* é un punto de vista que reflicte unha visión do mundo vista desde a óptica masculina, unha visión parcial e limitada do que nos rodea: todo o que fixo o xénero humano fixérono os homes/ O que é bo para os homes é bo para a humanidade.

Se aplicamos estas pautas de análise poderemos concluír que a lingua non é sexista senón androcéntrica, mais si son sexistas os usos que se fan dela porque o sexismo depende da persoa que fala. Se se escoitan frases como as citadas máis arriba, se se diferencia na expresión o adxectivo *público* cando aplicado aos homes do adxectivo *pública* cando está aplicado a mulleres (no primeiro caso, referido a actividades públicas; no segundo con connotacións pexorativas, sexuais); se un/unha conferenciante se dirixe a un auditorio con mulleres e homes coa frase “Boa tarde ou bo día a todos” (excluindo a unha parte dese auditorio): estas formas de expresarse revelan, por parte de quen fala, un sexismo social que se traduce en palabras, en frases. Mais ninguén obriga a utilízalas. O androcentrismo, máis que o sexismo, é a causa e orixe dos usos sexistas da lingua, das asimetrías.

Se as asimetrías se mostran na linguaxe e esta contribúe a que esas relacións se manteñan ou transformen: que debe cambiar primeiro, a lingua, a sociedade?, as dúas paralelamente? A polémica, quizais innecesaria, está formulada nas investigacións. Ángel López García, na citada *Gramática femenina*, aborda o tema argumentando que primeiro debe cambiar a sociedade e despois cambiará a lingua. Argumentación que non me convence porque penso que os dous procesos poden e deben ser simultáneos: todo cambio lingüístico ten a súa orixe en transformacións sociais, xa ficou indicado, e estas, á súa vez, vense reforzadas e alentadas polos cambios na lingua. Se cando falamos non excluimos as mulleres do noso discurso, se as facemos presentes, se nomeamos o mundo tal como é —en masculino e feminino—, estamos representando a diferenza sexual na linguaxe.

Moito máis convincentes me parecen outras argumentacións, como a de Francesca Graziani:

La lengua puede ser de todas y de todos: no es un sistema rígido, cerrado a cualquier mutación sino, al contrario, el cambio está previsto

en sus mismas estructuras; es un sistema dinámico, un medio (medium) flexible, en continua transformación, potencialmente abierto a escribir en él infinitos significados y por eso prevé también la expresión de la experiencias humana femenina¹¹.

Nun seminario sobre *La perversión del lenguaje*, José María Ridao, coordinador do mesmo, afirmaba que non hai palabras inocentes: “Reflexionar sobre el presente desde el lenguaje es casi una labor higiénica. No hay un grado cero del lenguaje, siempre hay ideología. De lo que se trata es de ver cuál”. E engadía que o obxectivo do seminario era “evitar que el error en el uso de las palabras usadas nos lleve a un error en el punto de vista”. O filósofo Xavier Antich centrouse en “o antes das palabras”, e lembrando a Platón dixo que “la falsedad que se origina en las palabras se origina en la falsedad del pensamiento”. Ante o problema de: que facer?, calar?, a resposta foi a seguinte: “Seguir buscando las palabras que nos faltan.”¹²

Tentemos cambiar a lingua ao mesmo tempo que a sociedade vai evolucionando cara un modelo máis igualitario, porque queremos nomear e ser nomeadas desde nós mesmas. Se se nega a feminización da linguaxe tamén se negan os cambios políticos, sociais e culturais e os compromisos asumidos polos gobernos e a ONU con relación á igualdade entre homes e mulleres que, xa se apuntou, teñen o seu reflexo nela. Feminizar os usos lingüísticos supón adaptar o idioma a esas realidades sociais e culturais mais tamén se inscribe nun contexto político: o da igualdade entre homes e mulleres.

LIÑAS DE INVESTIGACIÓN SOBRE O SEXISMO NA LINGUAXE

As investigacións lingüísticas desde unha perspectiva de xénero poden situarse en torno a dúas liñas:

11. Graziani, Francesca (1997): “Lengua y subjetividad femenina”, en VV.AA., *La educación lingüística. Trayectorias y mediaciones femeninas*. Barcelona: Icaria, p. 35.

12. *El País*, 7/4/2004.

- Como falan as mulleres e os homes, ou de que forma se ensina a usar a lingua.
- Como se fala de homes e de mulleres, que imaxes se obteñen a través da lectura de textos escritos ou das verbalizacións.

No primeiro punto non vou entrar porque sería obxecto doutro artigo. A segunda liña de investigación, o que propiamente se denomina sexismo lingüístico, oriéntase sobre todo á análise do vocabulario, á asimetría semántica, ás connotacións negativas dos termos femininos con relación aos masculinos e ao estudo das implicacións do masculino xenérico.

PRINCIPAIS MANIFESTACIÓNS DO SEXISMO E ANDROCENTRISMO NA LINGUAXE

Os efectos que estes dous valores dominantes no mundo producen sobre a lingua pódense agrupar en varios fenómenos:

A invisibilidade do feminino que trae consigo a utilización do masculino xenérico. Os exemplos deste uso son constantes. Non temos máis que ler calquera tipo de texto (informativo, argumentativo, expositivo, literario...) ou escoitar o que se fala ao noso redor:

- Os alumnos de Económicas queren ampliar o período de prácticas en empresas
- Os galegos teñen unha lingua de seu, a lingua galega
- Os redactores de *Faro de Vigo* cubriron a noticia das mortes de Valga
- Os electores van pasar factura a moitos alcaldes

A invisibilidade tamén se manifesta no uso do termo HOME/S para se referir a mulleres e homes:

- Un home, un voto
- O traballo do home transforma a natureza

Moitos dicionarios, seguindo o *Diccionario de la Lengua Española* (da Real Academia de la Lengua)¹³, dan como primeira acepción para esta palabra a de “animal racional” e engaden que, baixo esta acepción, está contemplado todo o xénero humano. Como segunda acepción aparece o masculino específico, o termo marcado: “Varón, criatura racional do sexo masculino”. Vexamos, por exemplo, as cinco primeiras acepcións que recolle a entrada “home” nun dicionario galego de recente edición, revisada no exemplar que manexo¹⁴, onde se constata a ambigüidade na utilización deste termo como xenérico (falso) e específico:

1. Xénero de primates antropoides da familia dos homínidos que comprende o home actual (*Homo sapiens sapiens*) e os homes fósiles considerados como formas de transición no proceso de humanización (*Homo habilis, homo erectus...*)
2. A especie humana considerada colectivamente (*o home é un animal racional*)
3. Grupo da especie humana (*o home medieval*)
4. Ser humano, membro da especie humana (*os dereitos fundamentais do home*)
5. Individuo do sexo masculino da especie humana

Hai outras manifestacións do sexismo na linguaxe que mostran esta invisibilidade. A casuística é diferente: hai substantivos e adxectivos femininos que se foron acuñando, a partir dun masculino preexistente, desde o momento en que foi preciso nomear as mulleres que

13. Son moi numerosos os traballos realizados nos últimos anos sobre os estereotipos de xénero nos dicionarios (escolares, electrónicos, xerais). Sobre o Diccionario da Academia Española publicouse en 1998 (Instituto de la Mujer) unha exhaustiva análise, *Lo Femenino y lo Masculino en el Diccionario de la Lengua de la Real Academia Española*, da autoría do grupo NOMBRA, integrado naquela altura por Carmen Alario, Mercedes Bengoechea, Eulália Lledó, Aurora Marco, Mercedes Mediavilla, Isabel Rubio e Ana Vargas.

14. Carballeira Anllo, Xosé M^a (coord...) *et alii* (2006): *Diccionario Xerais da Lingua*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 4^a edición revisada.

accederon a un cargo, profesión ou oficio. Mais os dicionarios —por exemplificar cun tipo de manual ao que se acode con frecuencia— seguen ignorando esta realidade nalgúns lemas¹⁵: *brigadier, cacique, capataz, comandante, coronel, intendente, mariscal, maioral, mordomo, oficial, rexente, sarxento, tenente*... , só aparecen na forma masculina. A este respecto son moi ilustrativas as opinións de Francisco Ríos sobre o termo *cancilleira*. Ríos lembra as indicacións da última edición do *Diccionario* da Academia onde esta voz figura como substantivo común e, ao se aplicar a unha muller, debe utilizarse “la canceller”. Mais opina: “Sin embargo, personas preocupadas por el buen uso del español y su ágil adaptación a nuevas realidades se plantearon el empleo de una forma específicamente femenina: *cancillera*. Seguían así el proceso de formar femeninos de sustantivos que se prestan y que carecieron de ellos mientras no fueron necesarios”. Tras lembrar que o *Diccionario panhispánico de dudas* di que o feminino *cancilleira* non é correcto, pregúntase: “¿Por qué no es correcto? ¿Qué ley de la morfología viola?”¹⁶. As resistencias á feminización da linguaxe, que segue xerando moita discusión, non se basean en argumentos estritamente lingüísticos senón en razóns de tipo ideolóxico¹⁷.

A división do traballo en función do sexo e as vantaxes de que gozaron os homes en relación coa educación e a instrución trouxeron como consecuencia que algunhas profesións se considerasen propias das mulleres: *enfermeira, mestra, mecanógrafa, secretaria*. A feminización destas profesións nunca foi un problema. Non aconteceu o mesmo coas consideradas, tradicionalmente, masculinas, dada a resistencia a aceptar a correspondente forma feminina. Mais convén lembrar que, sobre titulacións e profesións, o Ministerio de Educación y Ciencia publicou unha Orde de 22 de marzo de 1995 (BOE, 28/3/1995) para adecuar a denominación dos títulos académicos oficiais á condición masculina

15. Todos os exemplos que se citan están tirados do dicionario citada na nota anterior.

16. “La ‘cancillera’ rechazada”, *La Voz de Galicia*, 21/10/2005.

17. A este respecto, pode resultar moi útil a consulta do traballo de Lledó, Eulàlia (1996): *Profesiones en femenino*. Madrid, Instituto de la Mujer.

ou feminina de quen os obtiñan (*diplomada, licenciada, doutora, técnica, enxeñeira, avogada, médica, arquitecta*), de tal forma que, as persoas que teñan expedidos os títulos con anterioridade a esta orde, poden solicitar a reexpedición nos centros docentes en que finalizasen os estudos, abonando exclusivamente o prezo por reimpresión fixado para os duplicados.

Por veces a invisibilidade é máis sutil: encontramos lemas en masculino e feminino mais a definición ten un referente masculino, cando se podía introducir a fórmula, tan utilizada en moitas entradas, “persoa que...” “dise da persoa que...”. É o caso de *dramaturgo-a*, definido como “Autor de dramas” (por que non “Persoa que escribe dramas?”). No caso de *almiranta* (en entrada diferente a *almirante*) a definición é a seguinte: “Muller que ostenta o rango de almirante” e “Consorte do almirante”. Non é posíbel definir de forma simétrica co masculino correspondente, “Oficiala da mariña que ten a máxima graduación”? As definicións, é ben sabido, constitúen unha das cuestións máis espiñentas cando se elaboran dicionarios. Josette Rey-Devobe¹⁸ referiuse ao tema indicando que é a información fundamental e a máis asombrosa para un ou unha lingüista. Malia tratarse dun aspecto decisivo, a lexicografía, en ocasións, mostra certa indiferenza cara este aspecto, até o punto de que algúns dicionarios non acostuman explicitar os criterios metodolóxicos seguidos na redacción dos lemas.

Cos denominados *falsos pares*, aqueles substantivos ou adxectivos definidos de distinta forma, segundo se apliquen a mulleres ou homes, estamos ante outra manifestación de sexismo na linguaxe:

fulano,a. 1. palabra coa que se substitúe o nome dunha persoa cando se descoñece ou non se quere pronunciar; individuo.// 2. Persoa indeterminada ou imaxinaria.// 3. s.f. fig. Lurpia, puta, muller que se dedica á prostitución.

Nas dúas primeiras acepcións a definición é común aos dous xéneros. Mais na terceira, só aplicábel ao feminino. Hai quen argumenta que son os usos sociais os que impoñen determinadas acepcións. Cómpre ter

18. “Le domaine du dictionnaire”, *Langages*, 19, septembre, 1979, p. 19.

coidado con estas afirmacións porque na sociedade están cambiando os valores e hai que utilizar unha lingua equilibrada para homes e mulleres, que non discrimine a estas. Trátase de mudanzas democratizadoras. Como lembraba a Defensora do Lector de *El País*, “las palabras, como las armas... las carga el diablo. El lenguaje las ha utilizado a lo largo de la historia para construir ideologías, discriminaciones, descalificaciones, privilegios y recompensas.”¹⁹

Tamén encontramos trazos sexistas no uso de apelidos e tratamentos. A designación asimétrica de mulleres e homes no campo político, social e cultural responde a unha tradición discriminatoria para as mulleres que debe modificarse. Susan Kirpatricken en *Las románticas* lembra como no século XIX as mulleres que comezaban a reivindicar os seus dereitos xa se queixaban de que os varóns fosen nomeados por si propios, polo lugar que ocupaban na sociedade, independentemente do seu estado civil. No caso das mulleres a situación era/é diferente: na fala, na escrita (na correspondencia, por exemplo) aparecen a Sra. (de) Pérez, Sra. (de) Rodríguez, ou a filla de, a viúva de, a muller de, a amante de...

Canto aos tratamentos, a forma xeneralizada para se referir a un home é “Señor”, porén, para as mulleres están as fórmulas “Señora” ou “Señorita”, seguindo unha tradición que distingue unha muller casada dunha solteira. Esta forma de identificalas polo seu estado civil, ou pola súa relación cos homes, non ten sentido na sociedade actual. “Señora” e “Señor” son as formas adecuadas para facer referencia a unha muller ou a un home.

Imos ver como a lingua ten recursos suficientes para evitar todos estes usos, con fórmulas que non exclúen as mulleres ou que non as minusvaloran ou subordinan.

RECOMENDACIONES E PROPOSTAS DE CAMBIO

O obxectivo principal da linguaxe é a comunicación, e a súa eficacia ten que basearse na funcionalidade e exactitude. Hai diferentes

19. Aznárez, Malen, “Ojo con las palabras”, *El País*, 25/4/2004.

procedementos para redactar textos, ou para expresarse oralmente, sen connotacións sexistas. Para cada caso concreto procurárase o recurso axeitado.

Tradicionalmente, ao masculino, alén do uso específico, concedéuselle un xenérico e globalizador, cun predominio lingüístico que reflicte o sexismo social. De tal maneira que ao lado de frases como “O Secretario presentou o informe” (termo marcado), encontramos frases como “Os profesores de Primaria fixeron folga o xoves”, masculino que pretende englobar a homes e mulleres. Face a isto, o feminino é específico: “As profesoras do colexio da miña vila celebraron o Día Internacional das Mulleres”.

O uso deste masculino xenérico falso está tan enraizado que moitos e moitas falantes non se dan conta que, con este uso, están excluindo sistematicamente as mulleres. Para evitar estes automatismos da linguaxe que provocan a súa ocultación (o que non se nomea, non existe), hai recursos abondo:

1. Cando nos referimos a grupos humanos e queremos que mulleres e homes fiquen nomeados, en lugar de acudir a estes masculinos (*os homes, os nenos, os alumnos, os médicos, os electores, os xoves*) pódense utilizar:

— Xenéricos colectivos reais (*os seres humanos, a infancia, o alumnado, o persoal médico, o electorado, a xuventude*).

— Pódese optar polo desdoblamento, que non duplicación, do tipo: *os nenos e as nenas, as nenas e os nenos, as alumnas e os alumnos, os médicos e as médicas...*

— Para tratar de representar a mulleres e homes na lingua pódense empregar os abstractos. Así, en lugar de *os directores, os asesores, os xefes, os mestras/os alumnos/os pais, os electores, os adolescentes...*, podemos dicir: a dirección, a asesoría, a xefatura, a comunidade escolar, o electorado, a adolescencia.

— E hai outras estratexias para evitar a utilización do sexo do referente:

“Os galegos teñen un salario inferior á doutras comunidades do Estado”. Mellor:

“O salario en Galiza é inferior á doutras comunidades do Estado”.

Pasivas reflexas:

“Os parlamentarios galegos debaterán sobre a Lei da Violencia contra as Mulleres”. Mellor:

“No Parlamento galego debaterase a Lei da Violencia contra as Mulleres”

2. É frecuente utilizar con sentido universal a palabra *home/s*, que se pode substituír perfectamente por ser *humano*, *xénero humano*, *persoa*, *o home e a muller* ou *a muller e o home...*

“Os dereitos humanos/ Os dereitos da humanidade” (en lugar de “Os dereitos do home”).

Hai outros recursos para non utilizar este termo cando se refire a todo o xénero humano modificando o verbo á primeira persoa de plural ou acudindo a unha forma impersonal, sen facer mención ao suxeito. Así:

“Na prehistoria viviamos en covas” ou “Na prehistoria vivíase en covas” (en lugar de “Na prehistoria o home vivía en covas”).

Está comprobado que ese pretendido masculino xenérico trae consigo o chamado salto semántico, isto é, iniciar unha frase ou un discurso con este masculino que pretende englobar homes e mulleres, para posteriormente comprobar que só se refire aos primeiros. Trátase polo tanto de masculinos específicos, marcados polo xénero: “Os nómades ían dun lugar a outro coas mulleres e nenos”.

3. Polo que se refire ás concordancias, pódense evitar os xenéricos e as repeticións. En lugar de “Os profesores e profesoras invitados á recepción na Reitoría, deberán acudir ás 13 horas”, ou de “Os profesores invitados e as profesoras invitadas...”, faise concordar o adxectivo co substantivo máis próximo:

“Os profesores e profesoras invitadas...” / “As profesoras e profesores invitados...”

“Estimadas amigas e amigos” / “Estimados amigos e amigas”

4. Hai diferentes posibilidades para evitar o uso dos xentilicios en masculino xenérico:

“O pobo galego mantivo a súa lingua malia os moitos obstáculos sufridos ao longo da historia”, ou tamén “Os galegos e as galegas mantiveron...” (en lugar de “Os galegos mantiveron...”).

5. Evítase o uso de un en sentido xeral ao substituílo por alguén, *calquera*, *unha persoa*, ou cando se modifica o verbo:

“Cando alguén vai de viaxe, procura planificalo con antelación”, ou tamén, “Cando imos de viaxe, procuramos planificalo con antelación” (en lugar de “Cando un vai de viaxe...”).

6. O artigo ou demostrativo masculino seguido de relativo para formar frases con sentido xeral ou impersoal pode substituírse por *quen*, *a(s) persoa(s) que*, *a xente que*, para evitar o sexismo na expresión:

“Quen queira asistir ao concerto, pode recoller a entrada media hora antes do comezo” (en lugar de “O que queira ...”).

“As persoas que estean comprendidas entre os números 1 a 20, entregarán os bonos na sala A” (en lugar de “Aqueles que estean comprendidos...”).

7. A linguaxe administrativa non ofrece problemas. Cando se trata de documentos pechados, se os cargos están ocupados por unha muller a referencia ao feminino resulta inescusábel: A Presidenta, A Conselleira, A Xefa de Servizo, A Delegada de Vicepresidencia...

Cando o documento é aberto e non se sabe quen é a persoa de referencia, convén reflectir as dúas posibilidades: A/o Directora/Director, O/a Xefe/Xefa de Estudos, ou ben A Dirección, A Xefatura de Estudos.

Cando hai que cubrir algún formulario ou solicitude, en lugar de acudir ás fórmulas en masculino ou ás barras (que se utilizaron moito nás décadas pasadas), é máis doado utilizar outras alternativas:

Solicitante (en lugar de “O/a solicitante”)
 Domicilio (en lugar de “Domiciliado/a en”)
 Asinante (en lugar de “O/a abaixo asinante”)

8. A @, que se ve en moitos textos, é un símbolo, non un signo lingüístico e oralmente non solucionaríalo o problema. Hai outros moitos recursos de que se pode botar man.

Estas formas alternativas que se indican son exemplos de usos non sexistas²⁰. Non hai regras únicas porque do que se trata é de buscar discursos variados e de facer o esforzo de modificar a forma de expresarse, se un/unha é consciente —velaí as relacións entre pensamento e linguaxe— de que a súa lingua está inzada de estereotipos de xénero; se un/unha se decata de que o seu discurso é anticuado, pechado, inharmónico, que favorece a manipulación da realidade das mulleres e o seu ocultamento. Porque esta linguaxe limitadora é produto dunha cultura que actúa como filtro mediador e desenvolve unhas cualidades, unhas aptitudes, uns comportamentos e discrimina outros. Os filtros culturais e lingüísticos son fonte de moitos prexuízos e estereotipos. O estereotipo, xa se sabe, é un cliché redutor que, cando se aplica aos modos de vida e pensamento, constitúe o principal obstáculo para o diálogo entre as persoas e as culturas e para o respecto sobre os que se constrúe a comunicación. Hai que nomear, polo tanto, a diferenza sexual que existe no mundo, non é a linguaxe quen a crea. E as palabras teñen un poder evocador sen límites.

Finalizo cunha cita tirada dun documento de Amnistía Internacional con motivo do 50 aniversario da Declaración Universal dos Dereitos Humanos:

¿Qué hay en una palabra?” -Una historia, un descubrimiento, una transformación, también una identidad, un combate, una victoria o

20. Para maior información pódese consultar o folleto citado na nota 8, En femenino y en masculino, do grupo NOMBRA.

una derrota. Una palabra puede expresar el ingenio de una persona política, la creatividad de un artista, el grito de alarma de un activista. Hay palabras que incitan a la violencia, otras a la paz. Hay palabras que expresan el poder de excluir, otras, la voluntad de incluir.

**ENTRE O ROSA E O VIOLETA.
LESBIANISMO, FEMINISMO E MOVEMENTO GAY:
RELATO DUNS AMORES DIFÍCILES¹**

RAQUEL OSBORNE

UNED

“A visibilidade para lesbianas e gays é un asunto político de primeira orde, é o punto primeiro na axenda de calquera asociación que loite polos dereitos das persoas lgtb”

(Beatriz Gimeno, s/f)

“Lesbiana é unha das poucas palabras na nosa lingua, se non a única, que privilexia a sexualidade feminina”

(Beatriz Suárez Briones, 1996: 276)

“Sería impropio dicir que as lesbianas viven, asócianse, fan o amor con mulleres, porque “a-muller” non ten sentido máis que nos sistemas heterosexuais de pensamento e nos sistemas económicos heterosexuais. As lesbianas non son mulleres”.

(Monique Wittig, 2006: 57)

INTRODUCCIÓN

Que en España tivo lugar un enorme cambio en todas as ordes da vida é xa un lugar común para todo o mundo. No caso particular que nos ocupa, ese cambio sufriu unha aceleración nos dous últimos anos tras a chegada ao poder do goberno socialista de Rodríguez Zapatero. Pasamos en trinta e cinco anos, e os textos que este artigo inclúe vano

1. Este artigo toma como o seu punto de partida o publicado en 2006 por Raquel Osborne e Gracia Trujillo, “Sessualità periferiche:una panoramica sulla produzione GLBT e queer in Spagna”, en Domenico Rizzo, ed., *Omosapiens: studi e ricerche sull'orientamento sessuale*, Roma: Carocci editore, pp. 219-233.

a reflectir, de leis represivas e que ademais se cumprían porque ían unidas a actitudes enraizadas en profunda intolerancia cara a diferenza/disidencia respecto da heteronorma, a unha das leis máis avanzadas do mundo na medida en que equipara ao cento por cento os matrimonios e a p/maternidade de persoas homosexuais con respecto ás heterosexuais. Esta lei foi aprobada finalmente polo Congreso dos Deputados o 30 de xuño de 2005 e puidemos celebrar o 2 de xullo un día do orgullo gay verdadeiramente glorioso. Entón un dos lemas da manifestación foi “E agora, @s transexuais”. Ao ano seguinte, e tras algunhas vacilacións, o goberno aprobou en Consello de ministros e enviou ao Parlamento o proxecto de Lei de Identidade de Xénero, que regula o proceso do cambio de nome e sexo nos documentos oficiais das persoas transexuais. España, pois, converteuse nun laboratorio de cambio social en temas LGTB: en pouco tempo a situación social cambiou drasticamente e a conxuntura política está permitindo gozar dunha igualdade de dereitos pouco menos que impensable fai nada.

Iso provocou unha importante reacción conservadora en España, liderada agora mesmo nestas cuestións pola Igrexa católica, que se manifesta no rexeitamento aos novos modelos de familia —a non confundir soamente coas novas familias de gais e lesbianas, porque ese termo abarca outras varias posibilidades como son as familias monoparentais ou as reconstituídas—: ven que se lles acabou o monopolio da transmisión de valores desde un punto de vista confesional católico.

Dúas culturas opoñense aquí: unha cultura que restrinx e oprime fronte a unha cultura do pracer e a elección en torno ao sexo. En España, como acabamos de comentar, dous polos visibles destas posturas son a Igrexa católica dunha parte, e da outra os movementos feministas e de gais e lesbianas. A sexualidade, o sexo está en primeira liña da discusión política, está condicionando as liñas mestras do debate público sobre os valores que rexen a sociedade e marcando as políticas públicas de xeito moi destacado.

A estadounidense Gayle Rubin (1989) acuñou nos anos oitenta do pasado século o concepto de xerarquía sexual, para sinalar, entre outras cuestións, que hai unhas sexualidades mellor vistas que outras, e

polo tanto, que hai persoas e grupos máis aceptados ou rexeitados en función do tipo de sexualidade en que se desenvolven. Unha das consecuencias a extraer desta conceptualización é que as fronteiras da sexualidade son móbiles, e onde e quen marca a liña divisoria entre unhas sexualidades máis aceptadas e outras que o son menos depende das forzas que se achen en xogo, o que en linguaxe marxista denomínase a correlación de forzas.

Cando polos mesmos anos eu estudaba nos Estados Unidos, o meu profesor Edwin Schur publicou un libro, *The Politics of Deviance* (1980). Nel escribía que o que se considera a norma e as desviacións da norma son o resultado de disputas políticas, unha cuestión de poder: do poder das definicións, de impor/consensuar as propias ideas fronte aos que disenten delas. Os debates sobre a prostitución e as migracións das mulleres para o traballo sexual, das forzas LGTB á súa vez coa lei do matrimonio e a adopción ou o novo proxecto de Lei sobre a identidade de xénero —por mencionar os que nos quedan máis a man en relación á sexualidade— son exemplos diso: fálannos de sexualidades plurais —o modelo tradicional de sexualidade e familia heterosexual está deixando de ser o único posible e lexitimado— e de fronteiras móbiles nisto da xerarquía sexual —as familias gais elésbicas están adquirindo lexitimidade, mentres que pola contra a consideración social da prostituta está posiblemente descendendo nesa escala xerárquica a tenor de como van os debates.

Difícil o teñen as forzas da reacción en canto a volver aos modelos de familia tradicional a partir do momento en que se produciu a separación entre sexo e reprodución, esa parella tan duradeira por séculos. Iso propiciou outras rupturas, sobre todo nas sociedades occidentais, coas formas tradicionais de entender as relacións erótico-afectivas entre as persoas e os modelos construídos ao redor diso. Referímonos á ruptura do modelo que indicaba unha correspondencia entre un sexo determinado —ser home ou muller—, un xénero correspondente —comportarse como home ou como muller— e orientar automaticamente o desexo cara ao sexo oposto. Así mesmo o trinomio sexo-matrimonio-reprodución como modelo dominante nas nosas sociedades

tamén se crebou, dando lugar ás diversas formas de vivir o sexo, as relacións e a p/maternidade que hoxe se van estendendo.

Un ano despois da promulgación da lei que igualaba os matrimonios e a adopción celebráronse 4.500 vodas, iniciáronse tres divorcios e unhas 50 parellas comezaran os trámites para a adopción conxunta dos seus fillos, “cifras que demostran a normalidade con que a sociedade aceptou esta lei. A familia tradicional non se rompeu, nin ocorreu ningunha das desgrazas que algúns vaticinaban”, comentaba Beatriz Gimeno, presidenta da Federación Estatal de Lesbianas, Gais, Transexuais e Bisexuais (FLGTB)². Pero a “normalidade” áchase, como sempre, sesgada por sexo, a saber:

— no Rexistro Civil de Madrid unha de cada 10 parellas que acudira no último ano para casar estaba formada por persoas do mesmo sexo. Os datos da FLBTB recollían que de 7.722 expedientes de matrimonio, 830 o eran de gays ou lesbianas. Deles, o 78 por cento das parellas estaba formada por homes, e o 22 por cento restante, por mulleres³;

— cando distintas “personalidades” fixeron o seu outing na portada da revista *Zero*, foron moitos máis os homes que as mulleres. De feito, os medios de comunicación quéixanse de que cando queren facer unha reportaxe sobre lesbianas cústalles atopar quen se atrevan a dar a cara, e sempre son as mesmas as que o fan;

— Mercedes Bengoechea (1997), á súa vez, preguntábase á manenta do libro editado por Buxán, libro pioneiro nos estudos universitarios lesbicais: “¿Cal é a razón do silencio que rodea á cultura lésbica? Por que se oen tan poucas voces de muller? ¿Por que só hai (neste libro) tres firmas femininas entre máis dunha decena de traballos que versan sobre estudos gays e lésbicos?”. Beatriz Gimeno responde que “non é porque haxa menos lesbianas, senón

2. Benito, Emilio de (2006): “Los derechos de los homosexuales 4.500 bodas, 50 adopciones y tres divorcios después”, *El País*, Sociedad, 2 de xullo.

3. Benito, Emilio de (2006): *El País*, Sociedad, 30 de xuño.

porque teñen menos necesidade de casar. Viven na súa *invisibilidad* —non é tan estraño que dúas mulleres vivan xuntas—, e so-fren máis se saen do *armario*⁴.

No que levamos visto ata agora, perfílanse algunhas cuestións relevantes: cando as loitas dos gais e lesbianas teñen un obxectivo común —os cambios legais neste caso— o movemento unifícase e as supostas diferenzas minimízanse. De feito así foi nesta última mobilización encabezada pola Federación Estatal de Lesbianas, Gais, Transexuais e Bisexuais, plataforma unitaria que liderou o cambio legal en España.

Pero a festa pola consecución duns dereitos impensables de lograr fai tan só tres anos non debe facernos pensar que o sexo d@s homosexuais é neutro e que ser home ou muller homosexuais afecta por igual a cada un. Os datos sobre as diferenzas no menor número e a visibilidade das lesbianas respecto dos gais indícanos que o xénero e a sexualidade atravesan as diferenzas entre unhas e outros. Por outra banda, o colocar a sexualidade no centro da esfera de intereses das lesbianas inflúe na marxinalidade que o lesbianismo ocupa nos debates sobre política feminista. Sobre as aproximacións e afastamentos das lesbianas respecto do movemento gay así como do movemento feminista, e as razóns diso que, en suma, falarannos do que teñen en común e o que diferencia ás mulleres lesbianas das heterosexuais así como dos homes gais, versará este traballo. Para iso levaremos a cabo unha revisión bibliográfica da produción ensaística dos estudos gais, lésbicos e queer en España. No entanto, nas etapas correspondentes ás primeiras fases dos respectivos movementos unha literatura máis de militancia cobrará protagonismo ante a lóxica ausencia dunha tradición universitaria.

DE POR QUE AS LESBIANAS NON SON MULLERES

O movemento lesbiano en España comeza nos anos da transición política. Gracia Trujillo (2006) escribiu unha tese doutoral na que mostra a traxectoria de devandito movemento, composto por varias

4. Benito, Emilio. 2006. "Islotes de tolerancia", *El País*, Sociedad, 17-VI-2006.

correntes cuxa evolución, no caso español e en liñas xerais, comeza coa integración das lesbianas nas *Frontes de Liberación Homosexual* nos anos setenta e, posteriormente, no interior do movemento feminista a partir da década dos oitenta; nos noventa (e ata os nosos días), a militancia mixta cos gais volve ser o modelo predominante, xunto cun repunte da radicalidade representado polos colectivos queer. As catro grandes correntes presentan discursos identitarios e posicionamentos diferentes en relación cos principais temas aos que fai fronte o movemento: a relación con outros movementos e co conxunto das lesbianas; os obxectivos políticos (a consecución de dereitos versus o cambio social); a súa posición ante os debates sobre sexualidade e a reacción ante a SIDA.

Baixo o franquismo a disidencia sexual forxárase contra os valores que definían ao réxime nacional-católico: contra a institución familiar, contra a Igrexa católica e contra a unidade da patria. Durante a maior parte deste período seguiu-se en España a pauta histórica francesa de non mencionar a homosexualidade na lexislación, sendo a principal figura da represión legal a do “escándalo público” (Llamas e Vila 1997: 193). Nos Estados Unidos estaba comezando o movemento gay tras as revoltas de homosexuais e travestís de Stonewall en 1969 e a loita dos gais e lesbianas lograba en 1973 que a American Psychiatric Association elimináse a homosexualidade da súa lista de enfermidades mentais —aínda que non será ata 1990 cando a Organización Mundial da Saúde acorde que a homosexualidade non é unha patoloxía.

Mentres tanto en España promúlgase en 1970 a Lei de Perigosidade e Rehabilitación Social. Con ela penalizábase a homosexuais e prostitutas, entre outras, con “medidas de seguridade”, que supuñan un internamento de enorme indeterminación —desde algúns meses a varios anos— en centros especiais ou, directamente, en cárceres. Con ámbalas figuras delituosas castigábase fundamentalmente aos homes homosexuais, aos travestis e ás prostitutas, pero non ás lesbianas, cuxa posible represión baixo o franquismo foi

apenas explorada e resulta dificilmente detectable⁵. Xa que logo, o incipiente movemento de gais, máis visible que o case inexistente de lesbianas, sae do franquismo cunha loita específica clara contra a Lei de Perigosidade Social, á vez que se articula con outros movementos cidadáns que tamén emerxen por aquel entón, entre outros cos movementos nacionalistas e os antimilitaristas no período de efervescencia política que florece coa transición española de 1975 a 1982 (Llamas e Vila 1997: 197).

A finais de 1975 nace o movemento feminista en España. O malestar encapsulado baixo o franquismo eclosiona. Os problemas para as mulleres residían na organización patriarcal da sociedade e na subseguinte submisión feminina ao home así como na división de roles entre mulleres e homes. A sexualidade é un dos asuntos postos sobre o tapete co cuestionamento da separación entre as esferas do público e o privado e a conciencia de que o persoal é político, nun contexto de represión sexual, o subseguinte destape, os ecos da “revolución sexual” e do feminismo reivindicativo do exterior. Todo iso contribúe a que se desmitifiquen algúns asuntos ao redor da sexualidade: a súa non naturalidade, a súa plasticidade ao longo da vida, a negación dun impulso sexual irrefreable e de unha agresividade natural por parte dos homes, a separación entre sexualidade e maternidade, a necesidade da anticoncepción e da súa despenalización, o dereito ao aborto... Ao redor destes temas e relacionados cos partidos políticos ou de forma autónoma xorden distintos grupos feministas, créanse librerías e centros de planificación familiar, realízanse debates e articúlense reivindicacións como o dereito ao divorcio, á anticoncepción e ao aborto libre e gratuíto baixo o slogan feminista do dereito ao propio corpo.

5. Beatriz Gimeno (2005b) escribiu unha novela, *Su cuerpo era su gozo*, sobre o caso de dúas lesbianas, cuxo amor foi reprimido brutalmente nas postrimerías do franquismo por medio do internamento e administración de electroshocks durante anos a unha delas nun psiquiátrico e a ameaza de cárcere á súa compañeira. Sobre o mesmo feito Juan Carlos Claver fixo unha desgradadora película, *Electroshock* (2006).

Moitas destas cuestións eran defendidas polas lesbianas como feministas pero non eran sentidas como específicas das lesbianas. Aínda que nalgúns contextos podíanse debater temas que lles interesaban, por exemplo en 1976 nas I Jornades Catalanes de la Dona, non sempre as relacións eran tan fluídas no seo do movemento feminista e primaba máis a imaxe de que non se identificase publicamente feminismo con lesbianismo. Estas formulacións resoaban en vellos prexuízos. Se a mioxinia estaba presente no movemento gay, a lesbofobia aparece no feminismo, medorento, dunha parte, de ser identificado coas lesbianas, ás que se pide que se comporten, que garden as formas en público “porque se non, as mulleres non veñen” (Ammann, 1979) —o medo ao “contaxio do estigma”— e, doutra, nada disposto a cuestionar o heterocentrismo dos seus discursos (Llamas e Vila, 1997: 202, Gimeno, 2005a: 195).

Do temperán lesbianismo político da época, corrente que nunca prosperou en España⁶, contamos cun curioso e inestimable documento por parte da feminista heterosexual Vitoria Sau⁷. Posto que as reivindicacións mencionadas debían ser asumibles por todas as feministas, dicía esta autora desde as posicións do lesbianismo político, o feminismo, actuando como paraugas, borraba as diferenzas entre as lesbianas e as heterosexuais baixo o común denominador de que todas son mulleres (Sau, 1979: 71). Para iso, relegábase a opción sexual de cada unha á súa vida privada. As mulleres, unidas agora na súa loita contra a opresión masculina, descubren que a súa gran afinidade entre si trans-

6. Mentres que o lesbianismo político florecía nos EUA nos anos setenta e principio dos oitenta, aquí chegábanos vagos ecos -por exemplo, o representado por Vitoria Sau, unha non lesbiana por outra banda; pensemos que o famoso traballo de Adrienne Rich “Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence” non foi traducido aquí ata 1985-, e cando as lesbianas organizadas situáronse “politicamente” -véxase, por exemplo, o Colectivo de Feministas Lesbianas de Madrid (CFLM)-, desmarcáronse tanto deste tipo de lesbianismo como do separatista. Véxase a este respecto Gimeno 2006 e Pineda 2007.

7. Non coñezo outro caso, nin aquí nin alende as nosas fronteiras, en particular nos EUA, onde esta corrente comezou a tomar corpo a principios dos anos setenta, dunha feminista heterosexual que articule e maniféstese tan contundentemente a favor desta proposta.

cede a súa posible vida privada cunha parella heterosexual. A afinidade, pois, enténdese como mulleres, única identidade posible e desexable para as mulleres feministas, lesbianas ou non.

Sau valora o lesbianismo, non por ser “un fenómeno de expresión sexual diferenciada respecto da asumida maioritariamente” senón polo seu carácter de “auténtica subversión respecto ao sistema”, o que lle confire “un clarísimo contido político e revolucionario” (*Ibid.*: 6). Este feminismo asocia como constitutivo da lesbiana unha serie de calidades desexables para o feminismo: “O lesbianismo cuestiona os valores que forman parte da heterosexualidade, o matrimonio, a familia, a dependencia da muller respecto ao home, a maternidade e os papeis masculino e feminino. Cuestiona, polo tanto, indirectamente, o propio sistema económico” (*Ibid.*: 5). En suma, valorábase o lesbianismo como unha posición política que calquera muller pode facer súa como a vanguarda do feminismo.

Fronte a esta posición Gretel Ammann⁸ quíxase da nova moral feminista que colocou á lesbiana nun lugar excelso, como a mellor feminista. Ao considerar ao lesbianismo como unha opción política, máis aló de gustos/apetencias sexuais, fórzase ás lesbianas a explicar por que non lles gustan os homes e, en base ás supostas respostas, elabórase unha teoría útil para concertar alianzas ou rupturas etc... Ademais, como o seu comportamento está destinado a converterse nun modelo, debe ser especialmente virtuoso. En consecuencia, proclámase como ideal unha sexualidade “sensual”, non xenitalizada —de connotacións masculinas—, e en xeral se proscribe calquera conduta asociada a un rol masculino por entender que as diferenzas fisiolóxicas levan aparelladas ineludiblemente uns determinados comportamentos, que xa que logo débense evitar so pena de ser tachadas as lesbianas de imitadoras de comportamentos masculinos⁹. A crítica a

8. Agradezo a Rosalía Romeu terme feito chegar un pequeno dossier con algúns textos non publicados de Gretel Ammann.

9. Gretel Ammann, líder do Grupo de Amazonas de Barcelona, coñeceu nesta época os escritos de Monique Wittig. Vide. Navarrete, Ruído e Vila. 2005. vol. 2, p. 167.

estas posicións asume que desde elas se está aceptando implícita e profundamente a tradicional división de roles pois ao falar dun modelo sexual heterosexual masculino, concíbese ao home como o activo e xa que logo a muller heterosexual non ten outro papel que o de receptora da sexualidade masculina, ignorándose, así, a sexualidade feminina (Ammann Martínez, 1980: 3).

A segunda trampa que se esconde tras esta posición é a concepción de só dous papeis sexuais que decretan para cada sexo un código de condutas, creando unha dependencia biunívoca e inevitable entre xénero e sexo, que con todo Ammann, seguindo a Stoller, pensa que poden tomar vías independentes: que haxa dous sexos non quere dicir que só haxa dous xéneros (*Ibid.*: 4).

O que Ammann está reivindicando é á lesbiana cunha identidade propia, máis aló de que como sexo fisiolóxico perténzase ao grupo das mulleres: o que prima socialmente non é a definición por sexo senón por xénero, a diferenciar entre as mulleres heterosexuais e as mulleres lesbianas, con formas diferenciadas de experimentar as fantasías, de facer o amor, de alimentarse de mitos, vivencias ou afectos. Do mesmo xeito reivindícase a diferenza fronte aos gais, máis aló dos aspectos comúns de relacionarse sexualmente con persoas do mesmo sexo e da opresión que sofren. Sexo, xénero e sexualidade deixan de ter unha correspondencia obrigada biunívoca (*Ibid.*: 8-11).

Estes debates prefiguraron moitos dos que con posterioridade tiveron lugar entre feminismo e lesbianismo. Se o feminismo cuestionou o masculino e o feminino, e para iso o concepto central foi o de xénero, desde o lesbianismo cuestionouse a heterosexualidade/homosexualidade, e por iso pódese dicir que o centro do pensamento lesbiano é a sexualidade (Suárez Briones, 1997). Mais para iso houbo de pensarse que era unha lesbiana e como se definía. E como vimos, dúas definicións opostas apuntábanse: unha a que a definía pola afinidade entre mulleres e a resistencia ao patriarcado como nexos de unión entre as mulleres e outra que apuntaba máis ben á lesbiana como muller cuxo desexo sexual oríentase cara a outras mulleres, e que como tal expón unha problemática específica.

Era difícil, pois, para as lesbianas manter a súa idiosincrasia no seo do movemento feminista. Díciáselles que o “seu” non estaba á orde do día e que mentres tanto debían apoiar as cuestións xerais. Argumentábase que o feminismo, como a vella revolución, asumía a loita de todos os grupos oprimidos e que as lesbianas debían entendelo (Sau, 1979: 69). Con todo, aínda que as novas perspectivas sobre a sexualidade “rompían cos moldes da heterosexualidade dominante”, e eran rompedoras porque se atrevían a presentar ás mulleres como seres sexuais e non só en tanto que obxectos para o pracer masculino, a sensación era que non se saía do marco heterosexual (Pineda, 2007). O movemento feminista, na práctica, limitábase a apoiar as posicións do magro movemento lesbigai en canto ás denuncias ao redor da represión padecida polas persoas homosexuais e á derogación da vixente Lei de Perigosidade e Rehabilitación Social.

En 1979 elimínanse legalmente as referencias aos “actos de homosexualidade” en devandita lei. As dificultades para contar cunha voz propia e específica no seo do feminismo, máis as actitudes misóxinas percibidas por moitas das lesbianas que militaban en grupos mixtos cos gais, impulsan a constitución, a principios dos anos oitenta, de grupos independentes de lesbianas. Así pois, en xaneiro de 1981 constitúese o Colectivo de Feministas Lesbianas de Madrid (CFLM), ao que seguen distintos grupos similares repartidos por unha boa parte da xeografía española, incorporados á Coordinadora de Organizacións Feministas do Estado Español, que mantiña convocatorias estatais periódicamente. En 1983 organízanse as primeiras xornadas de lesbianas sobre sexualidade en Madrid e máis aló de continuar os debates sobre as diferentes achegas desenvolvidas no seo do feminismo sobre a sexualidade, este encontro marca o inicio do movemento organizado de lesbianas no Estado español (Llamas e Vila, 1997: 202).

Neste conxunto de factores non é allea a xeral evolución política en España, onde a transición política acábase cando triunfa o PSOE nas eleccións lexislativas de 1982 e á nova Administración do Estado empólcase boa parte dos cadros feministas que comezaran a súa andaina tras a morte de Franco. Iso creou unha certa fractura entre o fe-

minismo de base organizado e o feminismo institucionalizado. As cuestións relativas á sexualidade non ían incorporarse ás políticas públicas máis aló do dereito ao aborto —nunca defendido, por outra banda, como un factor necesario para unha sexualidade máis libre excepto polas feministas vinculadas ás Comisións polo dereito ao aborto da Coordinadora Feminista estatal, moi ligadas ao CFLM—, e o feminismo do montón quedou en boa parte descabezado.

A DÉCADA DOS OITENTA: O CASO DO COLECTIVO DE FEMINISTAS LESBIANAS DE MADRID (CFLM)¹⁰

Para analizar os principais debates que centraban a atención das feministas lesbianas na década dos oitenta analizaremos o caso do CFLM, tanto porque o consideramos unha mostra representativa da época como por acharse ben documentado.

Tres liñas de acción caracterizan ao CFLM: a introdución dos problemas propios na axenda feminista, a imaxe ante os media e a resposta puntual ás agresións ás lesbianas.

Ao definirse fundamentalmente como feministas, pero mantendo unha autonomía en tanto que lesbianas, o colectivo de lesbianas pretendeu definir os seus propios intereses e prioridades e portarlas ao movemento feminista coa intención de que este asumise o feito do lesbianismo ao mesmo nivel que a heterossexualidade. Se isto se lograba, o conxunto do feminismo serviría de caixa de resonancia e como plataforma para unha ofensiva social a favor do lesbianismo e en contra da norma heterossexual. En canto á forma de entender o lesbianismo, avogábase por facelo como opción ou orientación sexual mentres se desmarcaba, como xa sinalamos, tanto da visión do lesbianismo como opción política como da opción que propugnaba o separatismo. Diversas cuestións/debates como o da dobre militancia, púgnaa igualdade/diferenza e sobre

10. Para esta parte contei, máis aló do meu propio coñecemento, sobre todo cos traballos de Llamas e Vila (1997) e Pineda (2007).

todo o de a pornografía, as fantasías sexuais e en xeral, as sexualidades non ortodoxas marcan as posturas na segunda metade da década.

Os debates relativos á pornografía, presentes no mundo anglosaxón desde finais dos anos setenta e primeira metade dos anos oitenta, foron introducidos en España na segunda metade da década sobre todo por Raquel Osborne (1989, 1993). A revista *Nosotras, que nos queremos tanto* (publicada polo CFLM), recolle algúns destes textos, que se difunden entre todos os colectivos integrados na Coordinadora Feminista (Osborne, 1988; Newton e Walton, 1989). Revolución, posteriormente renominada Talasa, publica libros tan relevantes como unha selección de *Placer y peligro*, de Carole Vance (1989), e xa como Talasa, *El malestar de la sexualidad*, de Jeffrey Weeks (1993) e *El don de Safo. El libro de la sexualidad lesbiana*, de Pat Califia (1997). Neses debates estíbese discutindo sobre todo acerca de que tipo de sexualidade era capaz de asumir o movemento feminista, se había “unha sexualidade feminista” ou podíamos falar de sexualidades diversas, máis aló das xerarquías sexuais. A boa feminista que, en suma, correspondíase coa lesbiana política e defendida desde o feminismo cultural anglosaxón, contrapúñase ás feministas que se negaban a aceptar unha sexualidade normativizada en aras da boa aparencia e da unidade feministas, defendendo a promiscuidade hetero ou homo, a representación dos roles sexuais e o sadomasoquismo entre lesbianas.

As relacións de poder entre as mulleres, o papel das fantasías e as representacións sexuais, o lugar das traballadoras do sexo no seo do feminismo eran desde entón obxecto de debate nesa redefinición do novo papel das mulleres como seres sexuais e do papel da sexualidade na situación das mulleres. As discusións sobre o lesbianismo dun ou outro signo tivo todo o tempo a virtualidade de pór no centro do debate a figura da sexualidade e o cuestionamiento da heterosexualidade como institución.

Neses anos coidouse tamén por parte do Colectivo as relacións cos medios de comunicación, especialmente a prensa. Corrían os primeiros tempos do primeiro goberno socialista e buscábase especialmente o contacto coa prensa progresista da época —*Diario16*,

Cambio16, Informacions, El País, Diario de Madrid— e con @s xornalistas amigables coa causa feminista en xeral. O movemento feminista que basculaba ao redor da Coordinadora Feminista foi á súa vez o que primeiro se ocupou no noso país de denunciar a violencia machista, as agresións sexuais e os malos tratos domésticos, liderando a campaña que culminou coa reforma do Código Penal de 1989. Neste contexto abriuse un espazo para a denuncia das agresións contra as lesbianas. O apoio a dúas mulleres detidas por bicarse abertamente en a rúa deu lugar en 1987 á primeira Bicada da historia feminista e lesbiana en España, forma de axitación que se repetiu en tantas manifestacións feministas e gais, atraendo aos medios de comunicación e visibilizando por primeira vez ás lesbianas. No mesmo ano, o caso da retirada da custodia da súa filla a unha muller en transo de separación por “sospeitas de lesbianismo” mobiliza de novo ás lesbianas, pondo sobre o tapete a problemática das nais lesbianas separadas de previas parellas heterosexuais.

O debate ao redor da pornografía tiña como metaobxectivo, polo menos alén das nosas fronteiras, unir a todas as mulleres, máis aló dos innumerables ismos que as separaban, en aras dunha suposta problemática común. Esta “comodidade” non foi recoñecida así polo sector das feministas denominadas prosexo, que o entendeu máis ben como unha forma de puritanismo sexual e un intento de acalar as voces dunha sexualidade que se antollaba “impresentable” para o canon feminista desexable pola maioría do movemento, cuxa “aparente” unidade non puido sosterse máis ante o envite que se aproximaba desde o feminismo postestrutural e postmoderno, e que se prolongou coa teoría queer. Desde o feminismo de cor e poscolonial estíbese así mesmo cuestionando esa suposta unicidade do suxeito muller branca occidental de clase media e heterosexual, outro lugar, pois, desde o que se estaban prefigurando algúns dos debates entre modernidade e postmodernidade: o novo suxeito fragmentado, por contraposición ao suxeito único universal de clase media, neste caso en clave feminista. Deste xeito e xa a principios dos noventa as lesbianas reúnen cos seus colegas gais, ben no renacente Movemento de Li-

beración Homosexual —como exemplifica Beatriz Gimeno—, ben como lesbianas autónomas críticas co feminismo/lesbianismo político e próximas a outros grupos gays tamén críticos coas formulacións maioritarias dos homes gays —caso de LSD (siglas sen denominación fixa senón variable: lesbianas sen dúbida, lesbianas sexo diferente, lesbianas sen destino, lesbianas suando desexo ou lesbianas sen diñeiro, entre outros), moi próximo ao grupo La Radical Gay—, ou contiñúan dentro do feminismo pero coas súas posicións lesbianas diluídas e/ou dedicadas a outras temáticas- véxase o caso das membros do Colectivo de Feministas Lesbianas de Madrid.

DAS POLÍTICAS DA IDENTIDADE ÁS INTERVENCIÓNS QUEER

Lesbianas e gays convertéronse nunha forza colectiva crucial en occidente ao dotarse dunha identidade colectiva forte, a do “ser” homosexual, e así lograr amplas mobilizacións e conquistas sociais e legais importantes. Pero o esencialismo inherente a devandita identificación converteuse en branco preferido do activismo queer, interesado en disolver as identidades “fixas” por consideralas un obstáculo para a transformación social (Suárez Briones, 2002). Unha e outra corrente interpélanse mutuamente, nunha tensión ineludible e esperemos que frutífera.

En España, a produción de e sobre a realidade local lésbica estivo moito máis ausente que a gay ata o presente século. Un dos primeiros ensaios do que poderíamos chamar estudos gays e lésbicos é o de Olga Viñuales sobre identidades lésbicas (2000, 2006), que se viu recentemente reeditado. Nel móstranse as etapas observadas na construción das identidades lésbicas —aceptación do estigma, revelación de identidade e visibilidade—. A adscrición a unha nova categoría (a de lesbiana) proporciona a posibilidade de establecer relacións persoais e a formación de grupos, tal e como estudou igualmente Jordi Monferrer (2006).

No momento en que Viñuales realiza o seu estudo (finais dos noventa), un sector das lesbianas, o institucional ou de carácter moderado, achábase inmerso nun proceso de redefinición da identidade,

tratando de consensuar un discurso político “aceptable” que ao cabo se viu ligado ás reivindicacións que fixeron posible a legalización do matrimonio en España. Protagonista nese proceso é a xa citada Beatriz Gimeno (2005a), para quen as formulacións queer, coa súa insistencia no sexo xenital e a súa falta de compromiso, simplifican, banalizan e despolitizan os principios cuestionadores do lesbianismo político, habería que engadir, pois é a corrente á que se adscribe Gimeno. De feito Gimeno critica, por unha banda, a misoxinia e a invisibilidade na que se ve envolto o lesbianismo cando se alía co movemento gay, e pola outra, apela á comunidade feminista, en cuxa tradición recoñecer e en cuxo seo gustaríalle ver florecer os orzamentos do lesbianismo político, tarefa máis que difícil de realizar na práctica e ante a que non profesa a maior das esperanzas.

A posta en cuestión do suxeito político levado a cabo polas post-estruturalistas consistiu, entre outras cousas, en sacudir os fundamentos da teoría e da política de identidade e en promover opcións de resistencia á norma máis a partir de nocións de diferenza ou de marxe que de identidade (Bourcier, 2002). Así pois, desde a óptica queer, o criterio de coalicións a pesar das barreiras de clase, raza, xénero e toda sorte de disidencias sexuais, empuxa ás lesbianas a aliñarse cos sectores masculinos gays críticos co que Vélez-Pelligrini (2005) denominou correntes asimilacionistas —sobredimensionadas, ao seu entender, coas reformas legais en España— fronte ás diferencialistas que eles representan. O exemplo de unidade de formulacións e ás veces de acción representouno en España LSD e La Radical Gay nos anos noventa.

De feito, o sector queer está contestando desde dentro e desde unha postura radical pero moi minoritaria a loita do movemento polas reivindicacións sobre o matrimonio como integradora e conformista¹¹. Gimeno cuestiona o alcance da crítica pois, na súa opinión, o expor desde o principio e como non negociable a equiparación

11. Convén aclarar que, ata onde se me alcanza, a intensidade das súas críticas nunca negou a importancia dun logro do calibre da legalización do matrimonio e a adopción.

legal do matrimonio e a adopción constituíu a estratexia acertada: as airadas reaccións das Igrexas¹² e a dereita moven a pensalo, e por mor diso nin matrimonio nin familia serán o mesmo porque se cuestionou a heterosexualidade e a procreación biolóxica como principio organizador da familia e da sociedade (Gimeno, 2006).

Fai poucos anos o crítico da cultura Paul Julian Smith preguntábase por que non había teoría queer en España (Smith, 2001). Suárez Briones (2002), á súa vez, constataba o desinterese editorial por este pensamento tan influente noutras latitudes. Afortunadamente, en poucos anos o panorama cambiou e agora contamos cunha fervenza de recentes publicacións, tanto de autores foráneos como locais, que permiten trazar unha traxectoria que comeza a resultar consistente.

O queer sitúase entre diversas xenealoxías: o feminismo, o construtivismo social, o materialismo postmarxista e os estudos gais e lesbianos (Suárez Briones, 2002). Entre as lesbianas sen dúbida o traballo máis innovador de teoría queer feito por unha española é o de Beatriz Preciado. No *Manifiesto contra-sexual* (2002) “reivindica a súa filiación coas análises da heterosexualidade como réxime político de Wittig, as investigacións dos dispositivos sexuais modernos levada a cabo por Foucault, as análises da identidade performativa de Butler e a política do cyborg de Haraway” (21). Contando, ademais, entre as súas musas a Carole Vance, Gayle Rubin e Pat Califia, entende a contrasexualidade como o fin da Natureza como orde que lexitima a suxección duns corpos a outros. A nova sociedade toma o nome de sociedade contra-sexual por dúas razóns. En primeiro lugar porque de xeito negativo a sociedade contra-sexual remite á deconstrución sistemática da naturalización das prácticas sexuais e do sistema de xénero. En segundo lugar e de xeito positivo, a sociedade contra-sexual proclama a equivalencia (e non a igualdade) de todos os corpos-suxeitos parlantes que se comprometen cos termos do contrato contra-sexual dedicado á procura do pracer-saber (19).

12. Benito, Emilio de: “Los representantes de cuatro confesiones se unen para pedir la protección del matrimonio homosexual”, *El País*, 21-4-2005, p. 34.

A contrasexualidade é tamén unha teoría do corpo que se sitúa fóra das oposicións home/muller, masculino/feminino, heterosexual/homosexual. Como sinala Bourcier no Prefacio, “Todos os impensados do feminismo danse cita no *Manifiesto*: os xoguetes sexuais, a prostitución, a sexualidade anal, as operacións do cambio de sexo, as subculturas sexuais sadomasoquistas ou fetichistas. Preciado convócaos a todos eles como os novos proletarios dunha posible revolución sexual” (12-13), que outros denominaron as multitude queer.

Desde unha posición feminista queer que combina o político co persoal e o académico, o libro colectivo *El eje del mal es heterosexual* (Romeu Bacharel et al., 2005) recolle un conxunto de artigos, entre eles algúns que se refiren á análise das producións e articulacións políticas no Estado español. Estes últimos céntranse nas representacións dos colectivos queer, a denuncia da desidia das institucións ante a crise da SIDA nos anos noventa, as diversas prácticas sexuais e as diferenzas que fan estalar as nocións de identidades homoxéneas: osos, leather, butch-femme, intersexuais, transxéneros... Nunha liña similar, en *Teoría queer. Políticas bolleras, maricas, trans, mestizas* (Córdoba, 2005), os e as autoras reflicten a complexidade da(s) teoría(s) e as prácticas políticas queer, protagonizadas polas minorías sexuais excluídas e marxinadas por raritas, estrañas, desviadas en definitiva dun sistema heterocentrado que as empuxa ás marxes. Nel deféndese a teoría queer non como unha teoría pechada ou un corpus de saber, senón como un conxunto de ferramentas críticas para a intervención política: críticas da normalidade heterosexual, das prácticas biopolíticas do medicamento e do estado sobre os corpos enfermos e sans, das mutilacións que sofren @s intersexuais, da mirada colonial sobre as inmigrantes bolleras, trans ou maricas, da apropiación académica das loitas populares, da rixidez das marcas de xénero con que se exclúe ás persoas transexuais. De entre as autoras, ademais de Beatriz Preciado, destacan Fefa Vila, Carmen Romeu Bacharel, Gracia Trujillo Barbadillo e Silvia García Dauder, entre outros nomes, na produción ensaística queer “local”.

No capítulo das teses doutorais e dacabalo entre os movementos sociais e a crítica á teoría queer atópase a investigación de Susana López

Penedo *Las condiciones de producción de la Teoría Queer*. No marco dos movementos sociais a tese analiza aqueles baseados na identidade do suxeito, especialmente o movemento gay e lésbico e no seu seo, pero tamén á marxe do mesmo, o movemento queer co seu grupo de teóricos/as xurdidos durante os anos noventa. A tese ten como finalidade estudar as dinámicas creadas por esta interacción e que poden comprometer o potencial político da acción colectiva.

Un amplo percorrido historiográfico e crítico polas producións artísticas e políticas feministas queer do Estado español pódese consultar no exhaustivo traballo xa citado de Carmen Navarrete, María Ruído e Fefa Vila, “Trastornos para devenir: entre artes y políticas feministas y queer en el Estado español” (2005). Nel revísanse os cruces entre política, produción artística, feminismo e queer en España, narrando a tardía, escasa e dificultosa recepción no noso país de teorías e debates alén das nosas fronteiras, e apuntando o estado da cuestión desde os anos setenta ata o presente. Destaca o traballo e o discurso dalgunhas artistas, interesadas na reflexión feminista como teoría política así como na teoría e políticas queer e os seus correspondentes activismos. Bastante desalentador resulta o panorama ofrecido, que non acaba de xerar unha produción feminina asentada e, sobre todo, con peso no panorama artístico e académico. Aínda que non me podo estender aquí, gustaríame destacar un precioso traballo de Juan Vicente Aliaga (2004), *Arte y cuestiones de género*, no que se fai un percorrido polas distintas etapas do feminismo e/ou da posición das mulleres ao longo do século XX e as súas producións artísticas en relación á sexualidade.

INVISIBILIDADE/INVISIBILIZACIÓN

Este é un tema recorrente nas preocupacións das lesbianas: a menor visibilidade que os homes gays. Xa as vimos ausentes da represión franquista máis rastrexable; tamén comprobamos a súa menor presenza nas vodas que recentemente se veñen celebrando en España. Recollemos a afirmación de Gimeno (s/f) de que a súa saída do armario resúltalles

máis complicada que aos homes. É tal a súa invisibilidade que a Lei de Reprodución Asistida, aprobada despois que a Lei sobre matrimonio e adopción por parte de homosexuais, “esqueceuse” de recoñecer a filiación automática para os fillos e fillas dos matrimonios formados por dúas mulleres. Tras as protestas dos colectivos afectados, a solución virá coa Lei de Identidade de Xénero, que aprobará tamén unha emenda á Lei de Reprodución Asistida para solucionar esta postrema discriminación legal das nais lesbianas e as súas fill@s.

Algúns datos parecen avalalo: un estudo realizado por Beatriz Pérez Sancho (2005) sobre o manexo do segredo en familias con algún membro homosexual parece sustanciar a proclama de invisibilidade que afecta á comunidade lésbica. A autora, psicóloga clínica nun servizo municipal de información e asistencia para lesbianas¹³, atopou que os proxenitores que consultan por un fillo home triplican aos que consultan por unha filla; en ningún caso un pai home consultara por unha filla lesbiana. Iso correlaciónase positivamente cos estudos —entre eles os de Soriano Louro (1999)— que sinalan que os fillos homosexuais homes comunican a súa homosexualidade ás súas familias máis que as fillas lesbianas. Segundo Pérez Sancho, outros estudos norteamericanos indican que o sexo do fillo/a homosexual é un factor diferencial moi forte á hora da integración da homosexualidade dese membro na familia, sendo máis fácil integrar a un fillo gay que a unha filla lesbiana. A iso únese que os homes revelan antes e con maior frecuencia a súa homosexualidade na súa contorna. Como sinala Gimeno, “a nosa discriminación ten máis que ver co xénero que coa orientación sexual”. Ás habituais dificultades polo feito de ser mulleres nun mundo masculino “no mundo laboral, profesional, na consideración social dos homes cara ás mulleres etc.— engade Empar Pineda “o tremendo problema das dependencias afectivas cara a pais e nais como factor determinante en non atreverse a *dar a cara*” (2007). Parece claro que ás mulleres resúltalles máis complicado saír do armario.

13. Este servizo en Vitoria-Gasteiz é pioneiro no Estado Español e financiado integramente por unha institución pública. O devandito concello foi tamén pioneiro á hora de pór en marcha o Rexistro de unións civís.

No contexto dun mundo en proceso de globalización, visibilizar as discriminacións das mulleres lesbianas desde a perspectiva dos dereitos humanos é unha vía válida e eficiente para promover o cambio cultural necesario no que incumbe ás situacións de desprotección e inxustiza que en moitas ocasións viven as mulleres que optan por unha sexualidade á marxe do sistema heteronormativo. As mulleres lesbianas, ao afrontar a invisibilidade, a misoxinia e a lesbofobia, xogaron un papel moi importante nestes procesos de transformación, tanto desde o movemento feminista como desde o movemento de liberación de lesbianas, gais, bisexuais e transexuais. Estudar a participación das mulleres lesbianas en cada un destes ámbitos é o que fixo José Ignacio Pichardo (2006), comprobando a forma en que abren camiños para o recoñecemento dos dereitos das persoas homosexuais nos movementos feministas e para os dereitos das mulleres no movemento LGTB.

Todo movemento realiza, por outra banda, nos seus momentos iniciais, a reconstrución da súa xenealoxía. No terreo da crítica literaria, é xeral o labor de visibilización da literatura feita por lesbianas ou por autoras sen identificación lésbica pero que escriben sobre tal temática. Xa en forma pioneira Vitoria Sau dedica un capítulo do seu libríño a “Antecedentes” ilustres, empezando por Safo, seguindo por Virginia Woolf, pasando por Radcliffe Hall e algunhas autoras da Rive Gauche francesa. No 2005 Angie Simonis preguntábase: ¿Existe unha literatura lesbiana en España? Outra autora que escribe sobre algunhas das autoras mencionadas —Tusquets— é Julia Cela (1998), pero o seu percorrido non fai máis que reunir en amálgama a unha serie de escritores, case todos homes, sen ningunha tese aparente.

Non é o caso da crítica de arte e literatura Ana Monleón (2002), quen menciona a dificultade xeral da saída do armario para gais e lesbianas polo problemático de compasar o propio desexo sexual da persoa coas estruturas que ofrece a sociedade na que haberá de integrarse. Pero máis aló da situación xeral de gais e lesbianas, menciona Monleón expresamente o plus de invisibilidade que afecta ás lesbianas, que explica, en parte, “pola desigual consolidación da muller en xeral dentro dos estamentos da sociedade e, por outra, polo paradoxo que fai da in-

visibilidade unha sorte de illamento benigno ao amparo do cal moitas lesbianas seguen a súa vida sen que se saiba a natureza real das súas relacións”.

Iso explicaría a incipiente fase en que se atopa a produción de textos ligados á identidade lésbica en España, xunto á tardía entrada en escena da muller no mundo das letras. Aínda cando o seu artigo non entra expresamente na análise de autoras ou obras, menciona especialmente como escritora emblemática española a Esther Tusquets, tamén escolleita, xunto a Sylvia Molloy, Carme Riera e Cristina Peri Rossi para a súa análise crítica literaria por Inmaculada Pertusa Seva (2005) no seu libro sobre a saída do armario en literatura. Nel sinala como estas autoras, ao ofrecernos a representación dunha serie de personaxes lesbianos que se esforzan por romper o silencio e a represión á que están sometidos, contribuíron ao desenvolvemento dun novo canon da literatura lesbiana hispana. Un canon literario que fai patente a existencia dunha vivencia lesbiana particular que estivo loitando pola súa visibilidade. O silencio relacionado coa invisibilidade que experimenta a lesbiana vai orixinar a creación do espazo do armario: un lugar pechado que, precisamente por ser parte da construción da identidade lesbiana, opónse a ser destruído. Tamén sobre Riera, Tusquets e Peri Rossi versa o traballo da filóloga e crítica literaria María Jesús Fariña Busto (2006: 116), quen sinala que “a incorporación das relacións lesbianas dentro dos universos ficcionais e a ‘saída do armario` de escritoras xa recoñecidas colaborou a unha normalización e dinamización imprescindibles”.

A crítica literaria feminista lesbiana en España ten ademais outras dúas insignes representantes, como son Beatriz Suárez Briones e Mercedes Bengoechea, para quen o lesbianismo constitúe unha posición privilexiada para a análise do patriarcado, sobre todo no relativo ao heterosexismo. A comprensión da heterosexualidade como unha institución imposta por unha enorme presión social, tal e como destacaron Wittig e Rich, abriu a posibilidade de desaprender a ser heterosexuais e entender a orientación sexual como unha

opción. Para logralo, un camiño que algunhas emprenderon foi o de intentar crear unha linguaxe e unha cultura femininos que primase certos valores máis habitualmente ligados ao feminino e, xa que logo, desvalorizados.

Aínda que parte de aí, Suárez Briones (1997 e 2001) alértanos acerca de romantizar en exceso a identidade entre mulleres, pois outras formas de diferenza —a clase social, a raza, a nacionalidade, a idade, a relixión etc.— empezaban a ser tidas en conta en contra dunha universalización falsa da identidade lesbiana: igual que se viu que non había unha soa categoría de mulleres tampouco había unha única posibilidade de ser lesbiana. Se a primeira posición veu representada por Rich e o continuum lesbiano, o texto paradigmático dos anos 80— puntualiza Suárez Briones— podería ser o de Gloria Anzaldúa *Borderlands/La Frontera* (1987), onde a mestizaxe e a localización nas marxes proclamábase como a posición do suxeito. As “novas sacerdotisas da posmodernidade lesbiana (léase Fuss, Butler, Kosofsky Sedgwick)” propuñan, por unha banda, que hai que ir máis aló da lóxica binaria que supón a xerarquía home/muller —denunciada pola teoría feminista— e a xerarquía hetero/homo —cuestionada pola teoría lesbiana e gay— para poder deconstruír estas xerarquías; por outro, conscientes de estar empregando unha lingua dobremente opresora —por logocéntrica e heterosexista—, buscaron unha lingua propia na que inscribir a súa propia experiencia.

Con esta tarefa continúa Suárez Briones en 2004 nun estuendo relato da interpretación psicoanalítica do complexo de Edipo, e da súa re-comprensión feminista baixo os lentes de Dorothy Dinnerstein (1977), de quen á súa vez parte Nancy Chodorow (1984) na seu arquicoñecido primeiro traballo. Dinnerstein comproba que en todas as sociedades coñecidas, son as mulleres as que se ocupan primordialmente do coidado das criaturas, e xa que logo, no principio da vida está unha muller. Isto procrea a súa asociación con todo o que é benestar pero tamén reflicte a dependencia do infante desa poderosa fonte de vida para o bo e o malo. Isto,

nun contexto patriarcal, non foi soportado polos homes, que lograron un matricidio simbólico e a privación de poder á nai¹⁴.

As nais non só se moven nun mundo masculino que desvaloriza o estilo maternal. O propio feminismo da segunda onda comezou co rexeitamento ás nais como figuras castradoras que reproducían os tics patriarcais e non deixaban crecer ás mulleres; este feminismo empezou, de feito, como unha rebelión contra as nais: de Beauvoir, Firestone... son figuras senlleiras nisto. Tanta desvalorización maternal levou nos anos oitenta ao extremo oposto, e cando se perfilou a corrente do que se chamou “o pensamento da diferenza sexual” produciuse unha revalorización das nais, tanto nos EUA por parte do feminismo cultural (Osborne, 1993) como en Europa por parte do feminismo da diferenza francés primeiro, e italiano despois.

No dualismo corpo/espírito, muller/home, o corpo é a materia, o abxecto, o escuro, a morte: o feminino; todo iso oposto ás actividades do espírito, o intelixible, a vida, a civilización: o masculino. O feminino, colocado nun lugar precultural foi reinterpretado, en tanto que fora constitutivo, como o que pon o contrapunto ideolóxico ao dominio da lóxica falocéntrica ao Lacan e Derrida: o inconsciente, o descoñecido serve para deconstruír o logos e a lóxica binaria que este construíu. O concepto de “diferenza” de Derrida é utilizado polas feministas francesas así como o de “escritura feminina”, “a escritura do non dito pola linguaxe falocéntrica” (Suárez Briones), unha biolinguaxe da nai e o feminino, que así impón a presenza do ausente por medio de abrirse á alteridade (1997: 78). Dalgún xeito este feminismo, ao terlle dado a volta ao principio fálico por un principio materno, reivindicao como o elemento civilizatorio, vincular, por medio de opor a lóxica da oposición e a xerarquía a un principio da continuidade e a re-

14. Convén recordar que Vitoria Sau xa en 1979 fala do primeiro amor feminino polas nais, de como iso conduce a posibles lesbianismos, de como se canaliza a homosexualidade do mesmo xeito que a heterosexualidade (pp. 65-66), da dimensión de poder da maternidade cando deixa de estar controlada polo outro sexo (p. 90), da forma en que o home é prescindible cando non innecesario e de como a única relación importante sería a de nai e filla (p. 94).

lación. Albíscase así un mundo máis harmonioso e pacífico, e máis acorde coa natureza benigna que hoxe representa a mirada ecofeminista.

Na procura dunha linguaxe feminina propia, Mercedes Bengoechea pregúntase se existe unha voz feminina distinta da masculina: a súa resposta é rotundamente afirmativa, apelando á necesidade de retomar (?) a orde simbólica da nai. Para iso parte así mesmo de Rich e a súa definición de continuo lesbiano como a orde nacida de mediacións femininas onde reencontrar a relación perdida coa nai e demais figuras femininas. Mentres que Wittig realizaba a crítica á psicanálise por representar un dos alicerces da straight mind —o sistema institucional e político que é a heterosexualidade (Briones, 2001)—, Bengoechea volve á teoría psicanalítica en busca dun fío condutor que explique ás mulleres “a súa necesidade de mediación feminina para nomear o mundo e a elas mesmas” (1997: 80).

En 2004 continúa coa mesma cuestión: fronte á matrofobia presente nalgúns discursos feministas, herdeiros inconscientes de ideoloxías patriarcais de corte psicanalítico, propón unha reinterpretación da relación nai-fillo/a en liña co discurso neomaternista, seguindo o ronsel de Chodorow e sobre todo do pensamento da diferenza sexual (Irigaray, Muraro, Rivera): valorar a xenealoxía materna, o estilo feminino da relación fronte á separación inherente “ao proceso de individuación masculina” (Bengoechea, 2004: 107). Deste xeito, o estilo maternal de relación cos fillos debería ser o modelo de relación social. Propón, en segundo lugar, promover o vínculo amoroso entre mulleres, en sentido amplo —o “continuo lesbiano”— e en sentido restrinxido —“falar a lingua maternal cada vez que nos derramemos na relación amorosa” (*Ibid.*, 108). En definitiva, achámonos ante unha corrente dentro do feminismo que conduce pola vía materna á relación entre mulleres, a unha feminización do mundo e a unha lesbiанизación do mesmo como subtexto.

No terreo das ciencias sociais e sobre lesbianas invisibilizadas versa a tesina de Carmen G. Hernández Ojeda (2005), quen analiza a invisibilidade das activistas lesbianas na construción da memoria histórica do movementolésbico, gay, transexual e bisexual (lgtb) español.

A través de entrevistas a históricos activistas de devandito movemento —Jordi Petit, Empar Pineda, Beatriz Gimeno, Pedro Zerolo e Boti Rodrigo— e da análise de contido de diversos ensaios, inténtase responder a estas preguntas: ¿houbo lesbianas na orixe da loita das minorías sexuais ou incorporáronse máis tarde? E se isto é así: ¿constan na narrativa histórica? ¿E no imaxinario lgbt? A investigación demostra que si estiveron na orixe e que apenas se menciona a súa existencia. O estudo analiza por que seguen sendo invisibles no relato desa Historia. A invisibilidade das lesbianas esténdese de igual modo ás políticas de igualdade, tema da tesíña de Raquel Platero (2004), quen sostén que os diferentes actores políticos constrúen os problemas públicos en función dos seus propios marcos interpretativos. A súa investigación explora a representación dos problemas de gais e lesbianas, así como a conformación da axenda política, orientada primeiro cara ás parellas de feito e máis tarde cara ao matrimonio homosexual. As políticas públicas de igualdade son analizadas con detemento para mostrar que as lesbianas non son representadas como mulleres coas excepcións que se indican.

En suma, a andaina das lesbianas organizadas como movemento oscilou entre o achegamento e o afastamento alternativo ao movemento gay e ao movemento feminista. Nestes encontros e desencontros cuestións de misoxinia e invisibilización das lesbianas son problemas xerais que tamén teñen a súa tradución no seo da comunidade gay. Pero o feminismo intentou igualmente invisibilizar o discurso das lesbianas en aras dunha boa imaxe que non hipersexualizara ao movemento. Aínda que asuntos centrais relativos á interconexión entre sexo, xénero, identidade, suxeito, cidadanía, dualismos xerarquizados homo/hetero, entre outros, removeron os cementos das posicións feministas, iso non se traduciu no correspondente recoñecemento á comunidade lesbiana pola importancia deste cuestionamento. Os debates intra-lesbianas tamén teñen o seu protagonismo ao redor de cuestións de identidade, de forxa de alianzas e das prioridades políticas. Coa entrada do milenio proliferou o discurso desde as posicións queer, como crítica minoritaria ás posicións “asimilacionistas” representadas pola

loita pola igualdade legal entre a comunidade homosexual e a máis ampla sociedade heterosexual. Finalmente, aínda que nos últimos anos vimos a multiplicación de teses de doutoramento e publicacións por parte de lesbianas, falta unha mínima institucionalización dos estudos gay,lésbicos e queer, auténtica materia pendente.

BIBLIOGRAFÍA

- Aliaga, Juan Vicente. 2004. *Arte y cuestiones de género*, Donostia: Editorial Nerea.
- Ammann Martínez, Gretel. 1979. “Como lesbiana, contra la nueva moral sexual”. Ponencia presentada a las Jornadas Feministas de Granada, diciembre de 1979.
- Ammann Martínez, Gretel. 1980. Ponencia presentada en la Semana de Sexología, Vitoria, abril.
- Anzaldúa, Gloria. 1987. *Borderlands / La Frontera, The New Mestiza*, San Francisco: Aunt Lute books. Traducción (extracto), en hooks *et al.* 2004, *op. cit.*
- Bengoechea, Mercedes. 1997. “Gramática lésbica: Lenguaje, sexualidad y el cuerpo a cuerpo con la madre”, en Xosé M^a Buxán Bran (ed.), *op. cit.*, pp. 75-85.
- Bengoechea, Mercedes e Marisol Morales (editoras). 2001. *(Trans)formaciones de las Sexualidades y el Género*, Madrid: Universidad de Alcalá.
- Bengoechea, Mercedes. 2004. “Mi madre es... un hueco en el espacio: discursos poéticos y lingüísticos sobre la insignificancia materna”, en de la Concha e Osborne (eds.), *op. cit.*, pp. 81-110.
- Bourcier, Marie-Hélène. 2002. *Prefacio*, en Beatriz Preciado, *Manifiesto contra-sexual*, Madrid: Operaprima.
- Butler, Judith. 2001. *El género en disputa*, México: Paidós.
- Butler, Judith. 2003. *Cuerpos que importan. Sobre los límites materiales y discursivos del “sexo”*. Buenos Aires: Paidós.
- Buxán Bran, Xosé M^a (ed.). *Conciencia de un singular deseo. Los estudios lésbicos y gays en España*, Barcelona: Laertes.
- Califia, Pat. 1997. *El don de Safo. El libro de la sexualidad lesbiana*, Madrid: Talasa.
- Cavia Pardo, Beatriz. Tese: *La producción social del género desde la incorporación del otro. Artefactos desestabilizadores de la identidad transexual*. Dirs: Alfonso Pérez-Agote e Ángel Gordo. Fecha de lectura prevista: último trimestre de 2006.
- Cela, Julia. 1998. *Galería de retratos. Personales homosexuales de la cultura contemporánea*, Barcelona, Madrid: Egales.

- Concha, Ángeles de la e Raquel Osborne, (eds.). 2004. *Las mujeres y los niños primero (Discursos de la maternidad)*, Barcelona, Madrid: Icaria.
- Córdoba, David, Javier Sáez e Francisco Vidarte. 2005. *Teoría queer. Políticas bolleras, maricas, trans, mestizas*. Madrid: Egales.
- Coria, Clara; Freixas, Anna e Covas, Susana. 2005. *Los cambios en la vida de las mujeres. Temores, mitos y estrategias*. Barcelona: Paidós.
- Chodorow, Nancy. 1984. *El ejercicio de la maternidad*, Barcelona: Gedisa.
- Dinnerstein, Dorothy. 1977. *The Mermaid and the Minotaur*, Nova York: Harper and Row.
- Esteban, Mari Luz. 2004. *Antropología del cuerpo*, Barcelona: Bellaterra.
- Fariña Busto, María Jesús. (2006). “Soy lesbiana, soy hermosa. Formulación de la sexualidad lesbiana en textos de escritoras hispánicas”, en Xosé M. Buxán Bran, *Lecciones de disidencia*, Barcelona, Madrid: Egales, pp. 115-130.
- Generelo Lanaspá, Jesús e José Ignacio Pichardo, coordinadores de la investigación, “Homofobia en institutos de educación secundaria”, Organismo: Colectivo de lesbianas, gays, transexuales y bisexuales de Madrid, COGAM. Duración: Octubre 2004 – Septiembre 2005. De próxima publicación, está disponible en:
http://cogam.avanzis.com/WebPortal/_cogam/archivos/1437_es_Homofobia%20en%20el%20Sistema%20Educativo%202005.pdf. Este trabajo ha recibido el Tercer Premio de Investigación Social de Caja Madrid 2006.
- Gimeno, Beatriz. 2002. *Véjez y orientación sexual*. Trabajo de investigación inédito. Pendiente de publicación.
- Gimeno, Beatriz. 2005a. *Historia y análisis político del lesbianismo. La liberación de una generación*, Barcelona: Gedisa.
- Gimeno, Beatriz. 2005b. *Su cuerpo era su gozo*, Madrid: Akal.
- Gimeno, Beatriz. 2006. Relatorio: “1975-2006: de la cárcel a la igualdad. La lucha del movimiento LGTB”, Curso de verán *Sexualidades en movimiento, derechos a debate*. Co-directora: Raquel Osborne. Organiza: Universidad Internacional Menéndez Pelayo (UIMP) en Santander, co-patrocina: Unidad de Género del Gobierno de Cantabria, 31 de julio-4 de agosto.

- Gimeno, Beatriz. S/F. “La doble discriminación de las lesbianas” en Félix Rodríguez González y Angie Simonis (eds.), *Cultura, homosexualidad y homofobia*, (no prelo).
- Haraway, Donna. 1995. *Ciencia, cyborgs y mujeres: la reinención de la naturaleza*, Madrid: Cátedra, Col. Feminismos.
- Hegoak. 2005. vol 21, 2005, nº11 (www.hegoak.com), Dossier sobre transexualidad.
- Hernández Ojeda, Carmen G. 2005. Tese de licenciatura: *Minoría minorizada: la invisibilidad de las activistas lesbianas en la construcción histórica del movimiento español de liberación sexual*. Diploma de Estudios Avanzados y Suficiencia Investigadora. Dir: Gunther Dietz, Departamento de Antropología de la Universidad de Granada. Presentado o 29 de setembro.
- Hooks, bell *et al.* 2004. *Otras inapropiables. Feminismos desde las fronteras*, Madrid: Traficantes de sueños.
- Juliano, Dolores. 2004. *Excluidas y marginales*, Madrid: Cátedra, Col. Feminismos.
- Lauretis, Teresa de (Ed.). 2000. *Diferencias*, Madrid: Horas y Horas.
- López Penedo, Susana. Tese: *Las condiciones de producción de la Teoría Queer*. Dirección: Julia Varela. Departamento de Sociología VI. Facultad de Ciencias de la Información Universidad Complutense. Data de lectura: último trimestre de 2006.
- Lorde, Audre. 2004. *La hermana, la extranjera*, Madrid: Horas y Horas.
- Llamas, Ricardo y Vila, Fefa. 1997. “Spain: passion for life. Una historia del movimiento de lesbianas y gays en el Estado español”, en Buxán, Xose (comp.).
- Mateos, Maite. 2005. “Por el derecho al divorcio: la violencia en las parejas de mujeres lesbianas”, en *Hika*. Dossier sobre Violencia contra las mujeres, nº 171-172, novembro.
- Mejía, Norma. 2006. *Transgenerismos. Ensayo de etnografía extrema*, Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Mérida, Rafael (ed.). 2002. *Sexualidades transgresoras. Una antología de estudios queer*, Barcelona: Icaria.

- Monferrer, Jordi M. (2006). “La participación como autoafirmación. Los colectivos de lesbianas y gays como agencias de resocialización y círculos de reconocimiento”, en Funes, M^a Jesús, (editora): *La participación juvenil no-convencional en España, (monográfico), Revista de Estudios de Juventud*, edita: INJUVE, diciembre, 75.
- Monleón, Ana. 2002. “Relaciones lésbicas”, en *Mujer, Cultura y Salud: Convivencia Sexual y reproductiva*, Valencia: Generalitat Valenciana, Conselleria de Sanitat. Baixado de internet.
- Navarrete, Carmen, María Ruido e Fefa Vila. 2005. “Trastornos para devenir: entre artes y políticas feministas y queer en el Estado español”, en *Desacuerdos. Sobre arte, políticas y esfera pública en el Estado español*, Arteleku, MACBA y UNIA, vol. 2.
- Newton, Esther e Shirley Walton. 1989. “La mala interpretación: hacia un vocabulario sexual más preciso”, 7 de abril. Originalmente publicado en Carole S. Vance (ed.). 1984, *op. cit.*
- Núñez, Esther. 2003. “La transexualidad en el sistema de géneros contemporáneo: del problema de género a la solución de mercado”, en Raquel Osborne e Oscar Guasch, coords., *Sociología de la sexualidad*, Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Col. Monografías, nº 195.
- Osborne, Raquel (ed.). 1988. “¿Existe una sexualidad feminista?”, *Nosotras que nos queremos tanto*. 6, febrero de 1988. Incluye un texto da autora “Lesbianismo y feminismo” e unha selección do artigo de Joan Nestle “La cuestión ‘fem’”, publicado orixinalmente en Carole S. Vance (ed.). *op. cit.*
- Osborne, Raquel. 1989. *Las mujeres en la encrucijada de la sexualidad*, Barcelona: laSal.
- Osborne, Raquel. 1993. *La construcción sexual de la realidad*, Madrid: Cátedra, Col. Feminismos.
- Pérez Sancho, Begoña. 2005. *Homosexualidad: secreto de familia (El manejo del secreto en familias con algún miembro homosexual)*, Barcelona, Madrid: Egales.
- Pertusa Seva, Inmaculada. 2005. *La salida del armario: lecturas desde la otra acera*, Gijón: Llibros del peixe.

- Pichardo, José Ignacio. 2006. “Mujeres lesbianas y derechos humanos”, en Virginia Maquieira, ed., *Mujeres, globalización y derechos humanos*, Madrid: Cátedra, Colección Feminismos.
- Pineda, Empar. 2007. “Mi pequeña historia del lesbianismo organizado en el movimiento feminista de nuestro país”, en Raquel Platero, *op. cit.*
- Platero, Raquel. 2004. Tesina: *Los Marcos de Política y Representación de los problemas públicos de Lesbianas y Gais en las Políticas Centrales y Autonómicas del Estado español (1995-2004): Las Parejas de Hecho*. Dirección: María Bustelo. Departamento de Métodos de Investigación y Teoría de la Investigación. Facultad de Ciencias Políticas y Sociología de la Universidad Complutense de Madrid.
- Platero, Raquel (ed.). 2007. *Qué dicen y qué se dice de las lesbianas. Representación y construcción de la identidad lésbica en el Estado Español (título provisional)*, Barcelona: Melusina (no prelo).
- Preciado, Beatriz. 2002. *Manifiesto contra-sexual*, Madrid, Operaprima. Prefacio de Marie-Hélène Bourcier.
- Rich, Adrienne. 1985. “Heterosexualidad obligatoria y existencia lesbiana”, *Nosotras que nos queremos tanto* 3, novembro.
- Romero Bachiller, Carmen, Silvia García Dauder e Carlos Bargeiras Martínez (Grupo de Trabajo Queer), eds. 2005. *El eje del mal es heterosexual. Figuraciones, prácticas y movimientos feministas queer*, Madrid: Traficantes de sueños.
- Rubin, Gayle “Reflexionando sobre el sexo: notas para una teoría radical de la sexualidad”, en Carole S. Vance, (comp.). 1989, *op. cit.*, pp. 113 90.
- Sau, Victoria. 1979. *Mujeres lesbianas*, Barcelona: Zero-Zyx.
- Schur, Edwin M. 1980. *The Politics of Deviance. (Stigma contests and the uses of power)*, Englewood Cliffs, N. Y.: Prentice Hall.
- Sedgwick, Eve Kosovsky. 1990. *Epistemology of the Closet*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press. Trad. Esp.: 1998. *Epistemología del armario*, Barcelona: La Tempestad.
- Simonis, Angie. 2005. “¿Existe una literatura lesbiana en España?”. Relatorio presentado no curso de verán dirixido por Félix Rodríguez González, *Cultura, homosexualidad y homofobia*. Universidad de Alicante, 18-22 de xullo.

- Smith, Paul Julian. 2001. “Los estudios lesbianos y gays en el mundo anglosajón y en el estado español”, en Mercedes Bengoechea y Marisol Morales (eds.), *op. cit.* pp. 43-54.
- Soriano Rubio, Sonia. 1999. *Cómo se vive la homosexualidad y el lesbianismo*, Salamanca: Amarú.
- Suárez Briones, Beatriz. 1997. “‘Desleal a la civilización’: la teoría (literaria) feminista lesbiana”, en Xosé M^a Buxán Bras (ed.), *op. cit.*, pp. 259-279.
- Suárez Briones, Beatriz. 2001. “De cómo la teoría lesbiana modificó a la teoría feminista (y viceversa)”, en Mercedes Bengoechea y Marisol Morales (eds.), *op. cit.* pp. 55-68.
- Suárez Briones, Beatriz. 2002. Reseña del libro de Rafael Mérida. 2002. *Op. cit.* En *Lectora*, 8.
- Suárez Briones, Beatriz. 2004. “El cuerpo a cuerpo con la madre en la teoría feminista contemporánea”, en de la Concha y Osborne (eds.), *op. cit.*, pp. 69-80.
- Trujillo Barbadillo, Gracia. Tese: *Identidad y acción colectiva: el movimiento lesbiano en España (1976- 1998)*. Dirección: Andrew Richards, Fundación Juan March. Data de lectura: maio 2007.
- Tubert, Silvia. 2003. *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*, Madrid: Cátedra, Col. Feminismos.
- Vance, Carole S. (ed.). 1984. *Pleasure and Danger. Exploring Female Sexuality*, Routledge and Kegan Paul. Unha selección deste libro foi traducida ao español: Carole S. Vance (comp.). 1989. *Placer y peligro: explorando la sexualidad femenina*, (trads. Julio Velasco e M & Angeles Toda), Madrid: Revolución.
- Vélez-Pelligrini, Laurentino. 2005. “Del radicalismo a la Gran Claudicación/ I, El movimiento gay y lesbiano desde los 80 a nuestros días”, *El Viejo Topo* 211, setembro.

A VIOLENCIA DE XÉNERO NO ÁMBITO UNIVERSITARIO¹

ROSA VALLS CAROL

Universitat de Barcelona

AINHOA FLECHA FERNÁNDEZ SANMAMED

Universidad de Zaragoza

INTRODUCCIÓN

O tema da violencia contra as mulleres fai xa un tempo que está no debate social e político. Como punto de partida e de referencia, a definición de Violencia de Xénero máis generalmente aceptada é a da ONU de 20-12-93 (ONU 1994):

Artigo 2: Entenderase que a violencia contra a muller abarca os seguintes actos, aínda que sen limitarse a eles:

- a) A violencia física, sexual e psicolóxica que se produza na familia, incluídos os malos tratos, o abuso sexual das nenas no fogar, a violencia relacionada co dote, a violación polo marido, a mutilación xenital feminina e outras prácticas tradicionais nocivas para a muller, os actos de violencia perpetrados por outros membros da familia e a violencia relacionada coa explotación;
- b) A violencia física, sexual e psicolóxica perpetrada dentro da comunidade en xeral, inclusive a violación, o abuso sexual, o

1. Este artigo xorde do primeiro seminario sobre Políticas de Igualdade da Universidade de Vigo no que unha de nós tivo a oportunidade de participar e de poder contribuír á reflexión sobre violencia de xénero que os seus participantes levaron a cabo tanto no seminario como nos seguintes días. Igualmente, enmárcase na investigación, I + D do Instituto de la Mujer, *La violencia de género en las Universidades Españolas*, do que falaremos máis adiante e na liña de traballo do libro *Violencia de xénero. Investigacións sobre quen, por que e como superala* (Oliver e Valls 2004).

acoso e a intimidación sexuais no traballo, en institucións educacionais e noutros lugares, a trata de mulleres e a prostitución forzada;

- c) A violencia física, sexual e psicolóxica perpetrada ou tolerada polo Estado, onde sexa que ocorra.

É importante destacar que nesta definición, a violencia contra as mulleres non se equipara coa violencia doméstica, aínda que esta última sexa a que máis aparece nos medios de comunicación.

No noso país, como en moitos outros, a loita contra a violencia de xénero pasou do privado ao público a través de anos de loita feminista. Proba diso é a Lei de Protección Integral contra a Violencia de Xénero de 2004 e a máis recente, deste mesmo ano 2007, Lei para a igualdade efectiva de mulleres e homes² na que tamén se inclúen diversos artigos relativos ao acoso sexual (artigo 7)³, a igualdade no ám-

2. Lei Orgánica 3/2007, de 22 de marzo, para la igualdad efectiva de mujeres y hombres. BOE 71, de 23 de marzo de 2007.

3. Artigo 7. Acoso sexual e acoso por razón de sexo.

1. Sen prexuízo do establecido no Código Penal, aos efectos desta Lei constitúe acoso sexual calquera comportamento, verbal ou físico, de natureza sexual que teña o propósito ou produza o efecto de atentar contra a dignidade dunha persoa, en particular cando se crea unha contorna intimidatoria, degradante ou ofensiva.

2. Constitúe acoso por razón de sexo calquera comportamento realizado en función do sexo dunha persoa, co propósito ou o efecto de atentar contra a súa dignidade e de crear unha contorna intimidatoria, degradante ou ofensiva.

3. Consideraranse en todo caso discriminatorios o acoso sexual e o acoso por razón de sexo.

4. O condicionamiento dun dereito ou dunha expectativa de dereito á aceptación dunha situación constitutiva de acoso sexual ou de acoso por razón de sexo considérase tamén acto de discriminación por razón de sexo.

bito da educación superior (artigo 25)⁴, as medidas para previr o acoso e os protocolos de actuación fronte ao mesmo, entre outros moitos puntos interesantes. Habémonos de aledar destes avances xa que son pasos para erradicar a violencia de xénero.

Pasaron moitos anos desde as Xornadas Feministas de 1976 en Barcelona ata as actuais leis e ata o coñecemento que temos da situación das mulleres. Agora sabemos que, contra o que pensabamos algunhas no 1976, a violencia contra as mulleres non distingue clases sociais, profesións nin estudos e non é nin moito menos algo que se limite a mulleres maiores, sen estudos, amas de casa, etc. A enquisa do Instituto de la Mujer (2000) mostraba claramente a extensión do problema no Estado español.

Se a violencia de xénero é un tema estudado de modo xeral, en especial a violencia no ámbito familiar e de parella, con todo, hai outros aspectos como a violencia no traballo, na rúa, nas citas, nas institucións, que están menos investigados, aínda que empezamos a ter datos para poder afirmar que esta se dá en todos eses ámbitos.

En canto á violencia de xénero nas universidades, o tema é novo no noso país e aínda moi pouco estudado en Europa. Pola contra, atopámonos que en Estados Unidos hai investigacións importantes desde fai máis de vinte anos. Por exemplo, o libro *Lecherous Professor. Sexual Harassment on Campus*, de Billie Wright Dziech e Linda Weinerde é de 1984 (Wright e Weinwerde 1984). As investigacións demostrannos que existe violencia de xénero na Universidade como no resto da so-

4. Artigo 25. A igualdade no ámbito da educación superior.

1. No ámbito da educación superior, as Administracións públicas no exercicio das súas respectivas competencias fomentarán o ensino e a investigación sobre o significado e alcance da igualdade entre mulleres e homes.
2. En particular, e con tal finalidade, as Administracións públicas promoverán:
 - a) A inclusión, nos plans de estudo en que proceda, de ensinso en materia de igualdade entre mulleres e homes.
 - b) A creación de posgraos específicos.
 - c) A realización de estudos e investigacións especializadas na materia.

cidade, por iso é importante analizar a situación nas nosas universidades para propoñer medidas para afrontar este problema.

Para acadar unha prevención da violencia de xénero e avanzar é necesario basearnos nos coñecementos científicos acumulados en diferentes partes do mundo.

ALGÚNS DATOS DE INVESTIGACIÓNS SOBRE VIOLENCIA DE XÉNERO NAS UNIVERSIDADES

Antes de entrar no ámbito concreto das universidades, expoñeremos uns datos máis xerais sobre a violencia exercida contra as mulleres en diversos países, empezando por Estados Unidos.

En 1980, Straus (Straus, Gelles e Steinmetz, 1980) publicou os resultados da súa coñecida enquisa, dos que se desprendía que ao redor dun 12 por cento das mulleres sufrira algún tipo de violencia os doce meses anteriores á enquisa (realizada en 1975). Dez anos máis tarde, levouse a cabo o mesmo estudo (Straus e Gelles, 1986) cuns resultados semellantes: a violencia mantíñase nuns parámetros moi similares (11,3 por cento). A enquisa de 1975 fixo saír á luz pública un problema que moitas sociedades, por non dicir todas, mantiñan escondido no ámbito do privado. A partir de aí as investigacións sobre a violencia contra as mulleres —especialmente no ámbito familiar— multiplicáronse en diversos países. Ben é verdade que se ten achacado a Straus que non investiga todos os aspectos da violencia exercida sobre as mulleres, pero iso non desmerece o seu labor, que continúa na actualidade.

Polo que fai á violencia contra as mulleres en xeral, por exemplo, destaca o traballo de Tjaden e Thoennes (2000). Estas investigadoras a través dunha enquisa nacional (a 8.000 mulleres e 8.006 homes) realizada entre 1995 e 1996, en EUA, mostraron que un 25 por cento das mulleres foran agredidas ao longo da súa vida. Con todo, só se denunciaron unha quinta parte das violacións e unha cuarta parte dos ataques físicos. Este feito interpretábase como a expresión da gran desconfianza das mulleres cara ao sistema xudicial.

En Canadá, a Enquête Sociale Générale (Les Ministres Responsables 2002) atopou como factores de risco significativo, por unha banda, ser muller nova: o 18 por cento das mozas menores de 25 anos fora obxecto dalgunha agresión sexual; doutra banda tamén era un factor de risco vivir en parella sen estar casada: o 19 por cento das mulleres nesa situación foran agredidas.

En Europa destaca o caso de Francia e o estudo *Les violences envers les femmes en France* (Jaspard et a o., 2003). Realizáronse entrevistas persoais a 6.970 mulleres e estudáronse pormenorizadamente todos os aspectos da violencia contra as mulleres, no ámbito da parella e a familia, o traballo, os espazos públicos, o teléfono ou a correspondencia. Un dato inicial que mostra a gravidade do problema: ao longo da vida, sufriron violencia sexual o 11 por cento das mulleres e violencia física o 17 por cento en xeral e o 2 por cento máis de 10 veces na súa vida.

Resumindo moito o conxunto dos datos do estudo francés, indícase que no ano anterior á enquisa, o 2,5 por cento das mulleres sufriran agresións físicas por parte da súa parella. No caso de mulleres sen parella naquel momento, a porcentaxe elevábase a 10,9 por cento. Na familia e entre as persoas próximas, os datos eran inferiores (1,8 por cento) e tiñan a tendencia a diminuír coa idade das mulleres (do 4 por cento aos 20-24 anos, ao 0,9 por cento para as maiores de 45 anos). No ámbito laboral o 16,7 por cento das mulleres padecía agresións psicolóxicas, o 8,5 por cento agresións verbais, o 0,6 violencia física e, finalmente as agresións sexuais eran sufridas polo 1,9 por cento das mulleres.

É importante facer notar que, na enquisa francesa e en contra do que ás veces se supón, a proporción de agresións sexuais é maior canto máis altos son os estudos e a situación laboral das mulleres: as que teñen profesións liberais sofren agresións nun 10 por cento, contra a media indicada de 1,9 por cento. Isto significa que contornas que normalmente son consideradas máis respetuosas e nas que as mulleres con estudos desenvolveron unha maior presenza pública son precisamente aquelas nas que laboralmente se dan máis agresións.

O Eurobarómetro (Comisión Europea 1999) dedicado á investigación sobre a violencia de xénero, mostra que, malia todos estes datos,

o 64,2 por cento da poboación europea considera que unha das causas da violencia de xénero é a predisposición xenética, o que implicaría practicamente a imposibilidade de loitar contra a violencia de xénero.

En 2004 Kury, Oberfell-Fuchs e Woessner publicaron unha revisión dun amplo conxunto de investigacións realizadas en diferentes países europeos sobre a violencia contra as mulleres. Entre as súas conclusións podemos destacar que, contrariamente ao que habitualmente se cre, son as mozas as que sofren máis ataques e non as mulleres de máis idade. Finalmente, e enlazando xa co mundo universitario, segundo as diferentes investigacións, atoparon que as estudantes universitarias son obxecto de violencia nunha proporción que oscila entre o 12,5 por cento e 28 por cento.

INVESTIGACIÓNS SOBRE PERSOAS UNIVERSITARIAS

Os datos de moi diversas investigacións internacionais indican que a violencia de xénero tamén é un fenómeno que se dá no ámbito universitario. Unha das investigacións máis amplas que se están levando a cabo para coñecer a violencia de xénero nas universidades é The International Dating Violence Study (Straus 2004). Desenvólvese en 31 universidades de diferentes países e grupos culturais e con máis de oito mil estudantes. Entre os datos que se presentaron xa, podemos destacar dous aspectos: un 29 por cento de estudantes cometera agresións nas súas relacións os 12 meses anteriores, e as agresións físicas graves chegaban a un 9,4 por cento. Doutra banda, ata un 42 por cento cría aceptable que un marido dese unha bofetada á súa parella.

É interesante tamén comentar algunhas investigacións relacionadas coas citas entre estudantes. James, West, Deters e Armijo (2000) atoparon que un 25 por cento de adolescentes sufría abusos psicolóxicos ou físicos nas súas citas. Ademais, sucedía que aquelas mozas que padeceran agresións no instituto corrían máis risco de sufrilas tamén no primeiro ano de universidade e así sucesivamente. Tamén atoparon que a posibilidade de ser vítima na mocidade ten que ver máis cunhas

relacións violentas na adolescencia que con experimentar malos tratos na infancia. É dicir, que a primeira aprendizaxe amorosa ten unha gran influencia nas seguintes relacións.

Nun estudo de Gross, A. et a o. (2006) sobre 903 mulleres estudantes universitarias, acharon que ata o 27 por cento sufrira algún tipo de abuso ou situación non desexada, (desde bicos ou caricias ata relacións sexuais) desde o momento en que se matricularon na universidade. Con todo, das 246 mulleres agredidas, soamente 4 explicaran os feitos á policía.

Finalmente, Rosen e Bezold (1996) pescudaron que un 30 por cento das estudantes interpretaba a violencia como un sinal de amor.

Aínda que este é só un repaso moi breve a diversas investigacións, os datos deixan ver a existencia de violencia contra as mulleres nas universidades como un feito habitual desgraciadamente.

Tamén podemos dicir que na adolescencia e na mocidade estanse dando casos dunha violencia ligada á primeira aprendizaxe do amor e o sexo que inflúe de xeito poderoso na posterior violencia e que esta ás veces é interpretada dun xeito totalmente oposto, como sinal de amor. Faise preciso crear unha socialización preventiva da violencia contra as mulleres que marque a oposición entre amor e violencia, entre sexo e violencia para non aceptar ningún tipo de malos tratos no presente ou no futuro. Neste sentido, o libro de Jesús Gómez (Gómez 2004) *El amor en la sociedad del riesgo* propón unha serie de ideas moi interesantes para superar a violencia e crear relacións baseadas tanto na razón como na paixón.

O PROXECTO DE INVESTIGACIÓN I+D. VIOLENCIA DE XÉNERO NAS UNIVERSIDADES ESPAÑOLAS

Malia que España é pionera na implementación de medidas integrais para previr e superar esta problemática, non coñecemos que existan investigacións específicas sobre a violencia de xénero no ámbito universitario español, a diferenza de países como Estados Unidos ou Canadá que si analizaron a violencia de xénero no contexto universitario.

Na actualidade, estase realizando o proxecto de investigación *Violencia de género en las Universidades Españolas*, que forma parte do Plan Nacional de I+D 2004-2007, a través do Instituto de la Mujer, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales . Nel participan 15 investigadores das Universidades de Barcelona, Sevilla, País Vasco, Murcia, Jaime I de Castelló, Lleida e Valladolid. O seu período de ejecución é entre o 2006 e 2009.

O obxectivo desta investigación é estudar a presenza de violencia de xénero no contexto universitario español e identificar medidas que poidan contribuír a superala. Trátase sobre todo de realizar propostas de medidas contra a violencia de xénero, dirixidas ás universidades españolas. Para isto, a investigación estuda a presenza de violencia de xénero en diferentes universidades españolas e analiza que medidas se están a implementar, tanto a nivel internacional como no noso país contra a violencia de xénero no contexto universitario. Para alcanzar estes obxectivos establécense os seguintes obxectivos concretos que responden ás diferentes fases do proxecto:

— Revisar as investigacións internacionais e nacionais sobre violencia de xénero na Universidade, facendo fincapé naquelas que a analizan a través de enquisas.

— Analizar a existencia de violencia de xénero en diferentes universidades españolas e como se trata, a partir da obtención de datos estatísticos. Para a obtención destes datos, realizarase un traballo empírico cuantitativo aplicando unha enquisa a poboación estudante universitaria de diferentes universidades.

— Recompilar medidas que están tomando as universidades a escala internacional e en España para tratar a violencia de xénero no ámbito universitario.

— Analizar a valoración e percepción sobre as medidas dirixidas á prevención e resolución de violencia de xénero na Universidade a través da análise do traballo de campo cualitativo con persoas da comunidade universitaria. Partindo dos resultados obtidos na investigación, realizaranse relatos de vida con alumnado, profesorado e PAS de diferentes universidades.

— Realizar propostas de medidas a implementar polas universidades españolas dirixidas a previr, resolver e combater a violencia de xénero no contexto universitario.

— Difundir e transferir os resultados da investigación, especialmente ás universidades españolas.

O proxecto realízase en seis fases. Na primeira, o estado da cuestión, xa se analizaron máis de 180 investigacións internacionais sobre violencia de xénero nas universidades, seguindo criterios de cientificidade e exhaustividade, a partir das bases de datos máis recoñecidas internacionalmente (ERIC, SOCIOFILE), publicacións periódicas de maior impacto científico internacional (Journal Citation Reports. Social Science Edition/ISI) e outros proxectos I+D españois.

Unha segunda fase consiste no traballo empírico-analítico, no que se está pasando un cuestionario a 900 estudantes universitarios sobre violencia de xénero, para poder recoñecer de modo detallado a situación en relación con esta problemática nas universidades. Interéanos especialmente coñecer en primeiro lugar se existe violencia de xénero nas nosas universidades, que entenden as persoas universitarias por violencia de xénero, como a perciben e en que circunstancias e con que frecuencia se dá.

Unha fase posterior será realizar un traballo documental de procura e análise sobre as medidas de prevención e resolución da violencia de xénero nas universidades a escala internacional. Dado que noutros países avanzouse xa nesta dirección, é importante analizar as súas propostas e os resultados que obtiveron para poder facer propostas baseadas na súa experiencia.

A partir destas propostas, realizarase un traballo cualitativo realizando uns relatos comunicativos de vida cotiá con profesorado, persoal de administración e servizos e con estudantes. Trátase de valorar e analizar conxuntamente as propostas de acción e as medidas a tomar para poder ver a súa utilidade social. Isto permitiranos mellorar e adecuar as propostas de acción que se recollerán na seguinte fase na que se redactará unha guía de propostas de prevención e superación da vio-

lencia de xénero nas universidades españolas. Trátase de poder ofrecer a todos os centros universitarios unha serie de pautas e propostas que faciliten a prevención e as medidas de actuación contra a violencia de xénero neste ámbito.

A última fase consistirá en difundir os resultados a unha gran maioría das universidades españolas. Paralelamente, vanse realizar unhas xornadas de ámbito estatal co mesmo obxectivo.

O impacto a longo prazo desta investigación que nos gustaría conseguir é a posta en marcha de estratexias organizativas iniciadas polas universidades que teñan en conta as conclusións recollidas ao longo da investigación.

Aínda que a nosa investigación está no inicio do seu proceso e por iso non hai aínda resultados publicables, o grupo investigador está traballando e aprendendo permanentemente. Por iso non nos gustaría acabar sen dar algúns exemplos de iniciativas dalgunhas universidades.

ALGÚNS EXEMPLOS NOUTRAS UNIVERSIDADES

Existen xa numerosas iniciativas e experiencias en moitas universidades do mundo que implementan medidas para previr e evitar situacións de violencia de xénero no contexto universitario. Están levando a cabo medidas de prevención e de intervención, partindo de que calquera muller que traballe ou estude no contexto universitario ten o risco de sufrir actos de violencia, promovendo a solidariedade entre mulleres e creando o contexto necesario que garante o apoio á vítima. En España, este tipo de medidas son practicamente inexistentes e é necesario desenvolverlas para que os actos de violencia de xénero se poidan combater.

Un exemplo é unha investigación nacional desenvolvida pola Asociación Americana de Mulleres Universitarias (AAUW 2006) sobre estudantes universitarios/as e as súas experiencias de acoso sexual nos campus. Esta asociación leva investigando sobre acoso sexual máis de 10 anos nas universidades de Estados Unidos de Norteamérica. Unha

destas investigacións baséase nunha enquisa a 2.036 estudantes, mozos e mozas entre 18 e 24 anos, na que se examinaron as experiencias de acoso sexual nos campus universitarios e o impacto destes incidentes na súa traxectoria educativa na Universidade.

Na enquisa preguntábase aos estudantes os seus comportamentos só no contexto da súa vida universitaria (en clase, o campus, ou en eventos relacionados coa Universidade). As dúas terceiras partes dos estudantes universitarios afirmaban ser acosados sexualmente no campus. Acoso sexual (todos tipos) o 62 por cento; acoso sen contacto o 60 por cento (acoso sen contacto inclúe bromas sexuais, comentarios, xestos, ou miradas; insultos homófobos ou exhibicións) e acoso con contacto o 32 por cento (acoso con contacto inclúe ser tocado ou collido de forma sexual, bicos forzados ou outros actos sexuais forzados), tanto en homes como en mulleres.

Outros datos que aportan son que o acoso sexual prodúcese en todo o campus, que un 39 por cento das vítimas do acoso di que o foron nos dormitorios ou residencias de estudantes, un 37 por cento que foron acosados na área exterior do propio campus, un 24 por cento di que o foron en áreas comúns dos edificios do campus e finalmente un 20 por cento afirma que foron acosados en clases ou bibliotecas.

Polo que respecta aos acosadores, tenden a pensar que os seus comportamentos son divertidos: pensei que era divertido (59 por cento), que a outra persoa quería (32 por cento), que é parte da vida universitaria (30 por cento), quería unha cita coa persoa (17 por cento) e os meus amigos empuxáronme a facelo (10 por cento).

Preguntados sobre as medidas que hai nas universidades, os estudantes afirman que as políticas e prospectos son habituais, pero non suficientes. O 79 por cento dos estudantes di que a súa universidade dispón dunha política sobre acoso sexual, o 60 por cento din que no campus hai dispoñibles dípticos, prospectos e outros materiais escritos e o 57 por cento afirma que lles gustaría que a súa escola ofrecese un método confidencial baseado na web, para presentar queixas ou denuncias de acoso.

A partir deste estudo, a Asociación Americana de Mulleres Universitarias (AAUW) ten promovido unha nova iniciativa, "Construíndo un Campus Libre de Acoso", para combater o sexismo e o acoso sexual no campus. Estanse a levar a cabo proxectos concretos de acción en once campus no país.

Na Universidade de California, Davis, promóvense diferentes campañas, por exemplo o programa "Voices not victims" (Voces, non vítimas, <http://voicesnotvictims.org/>) Entre as súas diferentes actuacións difunden un cartel onde sae unha moza cunha camiseta que di: "QUERO ACCIÓN, cando se trata de previr a violencia de xénero", e no cartel tamén presenta uns slogans:

Non estas soamente contra a violencia, axuda a previla. Denunciando os comentarios sexistas e ofrecendo axuda á muller que está sendo acosada. Ti tes o poder de marcar a diferenza.

O Programa parte do impacto que o acoso sexual e outros incidentes relacionados teñen no ambiente do campus. O seu obxectivo principal é eliminar todas as formas de violencia no interior do campus, e asegurar que os servizos de apoio están dispoñibles. Realízanse actividades como talleres, clases, consultas, para estudantes. Tamén se ofrece formación aos profesionais da Universidade.

Poderíamos citar algúns outros exemplos. Baste con mencionar a existencia do Office of Sexual Assault Prevention and Response da Universidade de Harvard, con información e apoio as 24 horas, e que edita folletos sobre a violación no campus ou como axudar a unha amiga en situacións de violencia sexual, folletos que se entregan coa matrícula a cada un dos seus alumnos e alumnas. O recoñecemento da posibilidade de agresións sexuais na propia Universidade de modo público, a información xeneralizada e a toma de medidas de axuda ás vítimas a todos os niveis (médico, social, legal) parécennos un exemplo a seguir por parte das nosas universidades.

En todo caso, un primeiro paso para eliminar a violencia contra as mulleres na Universidade é coñecer a situación e, a partir de aí,

tomar medidas para erradicarla. Este é o obxectivo da investigación que presentamos, que sen dúbida compartimos con toda a comunidade universitaria.

BIBLIOGRAFÍA

- AAUW. American Association of University Women. Educational Foundation. 2006. Drawing the Line: Sexual Harassment on Campus. <http://www.aauw.org/research/dtl.cfm>
- Comisión Europea. Dirección General X. 1999. Eurobarometrer 51.0. *Europeans and their views on Domestic violence against women*. Junio 1999.
- Gómez, J. (2004): *El amor en la sociedad del riesgo. Una tentativa educativa*. Barcelona: El Roure.
- Gross, A. M. Winslett, A. Roberts, M. Gohm, C.L. (2006). An Examination of Sexual Violence Against College Women. *Violence Against Women*, Vol. 12, 3, pp. 288-300.
- Instituto de la Mujer. (2000): *La violencia contra las mujeres. Resultados de la macroencuesta*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- James, W. H., West, C., Deters, K.E. e Armijo, E. (2000): Youth 2000. Dating Violence. *Adolescence*, Fall 2000, vol. 35. Issue 139, pp. 455 e seguintes (11 páxs).
- Jaspard *et al.* (2003): *Les violences envers les femmes en France. Une enquête nationale*. París: La Documentation Française.
- Kury, H. Oberfell-Fuchs, J. e Woessner, G. (2004): The Extent of Family Violence in Europe. A comparison of National Surveys. *Violence Against Women*, vol. 10, nº 7, July 2004, pp. 749-769.
- Les Ministres Responsables de la condition féminine à l'échelle fédérale, provinciale et territoriale. (2002): *Evaluation de la violence contre les femmes. Un profil statistique*. 2002. Canadá: Les ministres responsables de la condition féminine à l'échelle fédérale, provinciale et territoriale.
- Oliver E. e Valls R. (2004): *Violencia de género. Investigaciones sobre quiénes, por qué y cómo superarlas*. Barcelona: El Roure.
- ONU. (1993): *Declaración sobre la eliminación de la violencia contra la mujer*. Resolución de la Asamblea General 48/104 do 20 de decembro de 1993. Asemblea Xeral A/RES/48/104 23 de febreiro de 1994.

- Straus, M. (2004). Prevalence of violence against Dating Partners by Male and Female University Students Worldwide. *Violence Against Women*, vol. 10, 7, July 2004. pp. 790-811.
- Rosen, K. H. e Bezold, A. 1996. Dating violence prevention: A didactic support for young women. *Journal of Conunselling & Development*, 74 (5), pp. 521-526.
- Strauss, M. *et al.* (1980) *Behind closed doors. Violence in the American family*. New York: Doubleday.
- Strauss, M. e Gelles, R. (1986): Societal change and change in family violence from 1975 to 1985 as revealed by two national surveys. *Journal of Marriage and the Family* nº 48, pp. 465-479.
- Tjaden, P. e Thoennes, N. (2000): *Extent, Nature and Consequences of Intimate Partner Violence. Findings from the National Violence Against Women Survey*. National Institute of Justice & Centers for Disease Control and Prevention. NCJ 181867. www.ncjrs.org/pdffiles1/nij/181867.pdf
- Violencia de género en las Universidades Españolas*. Instituto de la Mujer, Ref. 50/05 (2006-2009) Investigadora Principal Dra. Rosa Valls Carol.
- Wright, B. e Weiner L. 1987. *Lecherous Professor. Sexual Harassment on Campus*. University of Illinois Press.

AUTORAS

MERCEDES BENGOCHEA é Profesora Titular de Sociolingüística e actualmente Decana da Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Alcalá. A súa investigación máis importante ten que ver co sexismo e a linguaxe, temas dun número moi significativo de libros e artigos. Experta en xénero e medios de comunicación, durante os anos 2000-2002 foi Asesora da *Junta de Castilla e León* para cuestións relativas a ese ámbito. Desde 1994 forma parte do grupo NOMBRA, Comisión Asesora do *Instituto de la Mujer*; en calidade de tal ocupouse, entre outras investigacións, da elaboración de Normas para un uso non sexista nin androcéntrico da linguaxe; dun exame da edición 21 do *Diccionario de la Real Academia* e de estudos sobre sexismo na linguaxe administrativa e as seccións políticas de varios xornais de ámbito estatal.

ARANTZA CAMPOS é profesora titular no departamento de Dereito Constitucional, Administrativo e Filosofía do Dereito na Universidade do País Vasco-Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU), onde codirixiu o *Máster en Igualdade de Mulleres e Homes*. Foi, así mesmo, membro do Comité de Expertas que elaborou o *Plan de Igualdade de Oportunidades da Escola Universitaria de Relacións Laborais*. Entre as súas publicacións destacan as dedicadas á Teoría Feminista do Dereito, ás Políticas de Igualdade de Oportunidades, ao estudo da violencia doméstica desde o ámbito da Administración de Xustiza, e ao dereito á identidade sexual. Colabora en programas de doutoramento de varios países latinoamericanos.

MARÍA JESÚS FARIÑA BUSTO é profesora titular da área de Literatura Española na Universidade de Vigo. Doutora en Filoloxía, a súa investigación céntrase na obra de escritoras (hispanoamericanas especialmente) desde unha perspectiva teórica feminista. Entre outras, ten escrito sobre Cristina Peri Rossi, Gioconda Belli, Griselda Gambaro Susana Torres Molina ou Teresa Marichal, pero tamén sobre María Zayas e Monique Wittig. É colaboradora activa desde 1995 ata hoxe

na organización de diversos cursos e seminarios sobre crítica literaria feminista e creación de escritoras. O seu compromiso nos Máster en “Educación, Igualdade de Xénero e Políticas de Igualdade” e “Xénero, Educación, Políticas de Igualdade e Liderado” continúa coa implicación actual no Posgrao Oficial en Estudos de Xénero da Universidade de Vigo.

AINHOA FLECHA é Doutora en Socioloxía. Impartiu docencia nas materias de Mulleres e Educación Popular, Socioloxía da Educación e Socioloxía da Comunicación. As súas principais liñas de investigación sitúanse nas áreas do xénero e a educación. Entre as súas publicacións podemos destacar “Feminists’ Daughters”, “Romaní Women and Popular Education” e “O Feminismo do século XX”. É membro do equipo investigador dos proxectos *Secondary Education Schools and Education in Values: Proposals for gender violence prevention (Comisión Europea)* e *Calli Butipen: Mujer gitana y mercado laboral (Instituto de la Mujer)* entre outros.

DOLORES JULIANO foi profesora de Antropoloxía na Universidade de Barcelona ata a súa xubilación. É autora de varios libros sobre xénero e marxinação social: *El juego de las astucias: Mujer y construcción de mensajes sociales alternativos* (1992), *Educación intercultural. Escuela y minorías étnicas* (1993), *Las que saben... subculturas de mujeres* (1998), *La prostitución: El espejo oscuro* (2002), *Excluidas y marginadas. Una aproximación antropológica* (2004), *Marita y las mujeres en la calle* (2005).

MARÍA ÁNGELES LARUMBE, profesora titular de Teorías e Institucións Contemporáneas de Educación na Facultade de Educación da Universidade de Zaragoza, está comprometida desde os inicios da súa carreira profesional co feminismo e a súa relación co cambio social. É autora de varios libros e traballos relacionados coa igualdade de oportunidades entre mulleres e homes, así como coa historia do feminismo como movemento social, dos que cabe suliñar, por ser o último: “Feminismo y Transición Democrática: Logros y cuentas pendientes” na obra colectiva: *Femmes et démocratie. Les espagnoles dans l’espace public (1868-1978)* (Nantes, 2007). Na actualidade está escribindo un libro de próxima

publicación que levará por título: *Construyendo nuestra historia. De la lucha por la igualdad a la conquista de la diferencia.*

AURORA MARCO é profesora e escritora. Doutora en Filosofía e Letras pola Universidade de Santiago, exerce a docencia na Facultade de CC da Educación da USC como profesora de Didáctica da Lingua e a Literatura Galegas. No campo da investigación é autora dunha vintena de libros e de máis de cen artigos publicados en revistas especializadas e en actas de encontros científicos. As súas liñas de investigación fundamentais son: Lingua, Literatura e Xénero (sexismo na linguaxe, recuperación da memoria das mulleres galegas, mulleres e represión) e Didáctica da Literatura. Nos últimos anos desenvolve un intenso activismo cultural.

PURIFICACIÓN MAYOBRE, profesora titular de Filosofía da Universidade de Vigo na Facultade de Ciencias da Educación do campus de Ourense, desde hai anos investiga en cuestións relacionadas coa teoría, historia e epistemoloxía feminista. Nos últimos tempos traballa pola inclusión dos estudos de xénero na universidade, codirixindo na actualidade con Beatriz Suárez Briones o Programa Oficial de Posgrao (POP) en Estudos de Xénero na Universidade de Vigo, e pola difusión da perspectiva feminista na rede por medio da súa páxina web: *Feminismos, Xéneros, identidades.*

RAQUEL OSBORNE é profesora titular de Socioloxía (perfil de Xénero) na UNED. Os temas do seu interese, sobre os que versan os seus libros e artigos publicados, son o xénero, a sexualidade, a violencia e a discriminación positiva. Autora de *La construcción sexual de la realidad* (Madrid: Cátedra, 1993), é editora, coordinadora e compiladora dun número importante de textos, entre outros: (dir. con Jordi Monferrer), *Procesos en torno a la religión: presente y futuro*, Madrid: Uned Colección Varia, 2005; (ed.), *Trabajador@s del sexo: derechos, migraciones y tráfico en el siglo XXI*, Edicions Bellaterra, Barcelona, 2004; (coord., con Ángeles de la Concha), *Las mujeres y los niños primeros: discursos de la maternidad*, ICARIA, Barcelona, 2004; ou (con Oscar Guasch), *Sociología de la sexualidad*, Madrid: CIS-Siglo XXI, 2003.

BEATRIZ SUÁREZ BRIONES é profesora titular de Teoría da Literatura e Literatura Comparada na Universidade de Vigo. A súa investigación prioritaria inscríbese no ámbito da teoría feminista e as súas interseccións coa teoría da sexualidade, a psicanálise e a escrita de mulleres. É autora e editora de varios libros de teoría feminista e ten publicado numerosos artigos en revistas especializadas. Impulsora dos Estudos feministas e de xénero na Universidade de Vigo, foi unha das fundadoras da “Cátedra Caixanova de Estudos feministas” desta Universidade. Actualmente codirixe, na Universidade de Vigo, o primeiro Posgrao Oficial de Estudos de Xénero existente en Galicia e un dos seis que se está a impartir no estado español. É ademais asesora en materia de igualdade e xénero da Presidencia da Xunta de Galicia.

ROSA VALLS. A Doutora Rosa Valls é profesora titular do Departamento de Teoría e Historia da Educación da Universidade de Barcelona e desde 1975 está implicada en movementos de mulleres para a superación das desigualdades de xénero, o que compaxina coa súa traxectoria científica. Foi investigadora principal de numerosos proxectos de investigación, dos cales destaca a súa actual dirección do I+D “Violencia de Género en las Universidades” subvencionado polo *Instituto de la Mujer*. Entre as súas publicacións destacan: “Violencia de Género. Investigaciones sobre quiénes, por qué y cómo superarla” da Editorial El Roure, e o artigo “Gender violence amongst teenagers: socialization and prevention” que sairá publicado na revista de maior impacto internacional (ISSI) no ámbito de violencia de xénero, *Violence against Women*.

Este libro,
O RETO DA IGUALDADE.
FEMINISMO, XÉNERO, UNIVERSIDADE,
rematouse de imprimir nos talleres de
Obradoiro gráfico, S. L.,
no Polígono Industrial do Rebullón, 52-D
de Mos, o día 30 de outubro de 2007

